

Tomasz M. Jankowski
Wrocław

Małżeństwa Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1870

Problematyka zawierania małżeństw wśród Żydów polskich w historiografii omawiana była, w świetle źródeł demograficznych, stosunkowo rzadko. Pomimo że Żydzi w XIX wieku stanowili nawet 41% ludności miast¹, w polskiej demografii historycznej najczęściej badano parafie *ergo* społeczności chrześcijańskie. W historiografii doby Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej chrześcijanie, jako reprezentujący w skali kraju większość ludności, znajdowali się w centrum zainteresowania, natomiast badania nad Żydami były programowo marginalizowane. W efekcie powstała znacząca dysproporcja pomiędzy demograficznym udziałem Żydów w społeczeństwie polskim a udziałem badań nad Żydami w demografii historycznej.

Przez długi czas jedynym opracowaniem poruszającym problematykę małżeństw wśród Żydów na podstawie oryginalnego materiału statystycznego było studium Jakuba Goldberga² nad spisem z 1791 roku. J. Goldberg jako pierwszy wskazał potrzebę statystycznej weryfikacji przekazów narracyjnych o rodzinie, przede wszystkim twierdzeń maskili i antysemitów doby nowożytnej. Zauważył, że wbrew tym twierdzeniom Żydzi rzadko zawierali małżeństwo ekstremalnie

---

¹ Witold Kula, *Demografia Królestwa Polskiego*, wyd. Marek Górny, Wrocław–Poznań 2002, s. 86 (= „Badania z dziejów społecznych i gospodarczych” 61).

² Jakub Goldberg, *Die Ehe bei den Juden Polens im 18. Jahrhundert*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 31, 1993, s. 483–515; Rafał Mahler, *Jidn in amolikn Polin in liht fun cifern [Żydzi w dawnej Polsce w świetle cyfr. Struktura demograficzna i socjalno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII wieku]*, Warszawa 1958.

wcześnie, poniżej 15. roku życia. Dodatkowo wyliczył, że wbrew utrwalonemu w kulturze obrazowi rodziny żydowskiej jako wielopokoleniowej, gospodarstwa domowe Żydów były w większości nuklearne³. Spostrzeżenie to korespondowało z wcześniejszymi wyliczeniami Rafała Mahlera wyprowadzonymi ze spisu 1765 roku⁴. Zenon Guldon i Waldemar Kowalski podzielili opinię, że w XVIII wieku bardzo wczesne małżeństwa występowały na zasadzie wyjątku, natomiast uznali, że wielorodzinne i poszerzone gospodarstwa były „całkiem powszechne”⁵.

W ostatnich latach stan badań nad aktami stanu cywilnego ludności wyznania mojżeszowego zaczął się poprawiać i wybrane „parafie” żydowskie doczekały się kilku klasycznych opracowań agregatywnych: Artura Markowskiego nad ludnością żydowską w Suwałkach (1827–1834), Karoliny Filipowskiej nad ludnością żydowską w Wolsztynie (1875–1914), Jana Mironczuka nad ślubami żydowskimi w Ostrołęce (1830–1843), a także Agnieszki Zielińskiej nad ogółem ludności w Toruniu (części dotyczące Żydów z lat 1847–1914)⁶ i Lecha Frączka nad ludnością Szczekocina (1808–1913)⁷, którzy dokonali również rekonstrukcji rodzin. Prace te wykazały bezspornie, że rodziny żydowskie różnią się nie tylko od jej tradycyjnego obrazu utrwalonego w religii i kulturze żydowskiej, lecz także od miejskich rodzin chrześcijańskich. A. Markowski na suwalskim przykładzie wskazał, że rodzina żydowska nie wpisuje się w hajnalowski podział Europy: małżeństwa były zawierane wcześniej (jednak nie w wieku 14–15 lat), a mimo to gospodarstwa pozostawały nuklearne. Jego zdaniem odmienności rodziny żydowskiej od chrześcijańskiej kształtowane były przede wszystkim czynnikami ekonomicznymi, a nie religijnymi⁸. Na problemy z podziałem Hajnala wskazywali już wcześniej Andrejs Plakans i Joel M. Halpern na przykładzie

³ J. Goldberg, *Die Ehe* [2], s. 483–515.

⁴ R. Mahler, *Jidn in amolikt* [2], t. 2, tab. 7, 7 d.

⁵ Zenon Guldon, Waldemar Kowalski, *The Jewish population and family in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the second half of the 18th century*, „The History of Family” 8, 2003, s. 521–525.

⁶ Artur Markowski, *Między wschodem a zachodem. Rodzina i gospodarstwo domowe Żydów suwalskich w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 2008; Karolina Filipowska, *Rodzina żydowska w Wolsztynie w latach 1875–1914 na podstawie akt stanu cywilnego*, „Kwartalnik Historii Żydów” 250, 2014, s. 401–430; Jan Mironczuk, *Żydzi w okręgu bożniczym w Ostrołęce w świetle księgi ślubów z lat 1830–1843*, „Kwartalnik Historii Żydów” 225, 2008; Agnieszka Zielińska, *Żydzi w Toruniu w latach 1847–1914. Elementy analizy demograficznej*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2012, nr 3 (22), s. 133–153; też, *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2013.

⁷ Lech Frączek, *Ludność parafii szczekocińskiej w latach 1808–1914 w świetle ksiąg metrykalnych*. Kraków 2012.

⁸ A. Markowski, *Między wschodem a zachodem* [6], s. 167. Artur Markowski swoje spostrzeżenie, potwierdzone moimi badaniami, opiera na pomiarach liczebności rodziny, do których jednak należy podejść z rezerwą – pojęcie rodziny w różnych źródłach było inaczej definiowane.

rodzin żydowskich w Kurlandii⁹. Z kolei praca A. Zielińskiej budzi pytania o demograficzny aspekt asymilacji Żydów i przebieg transformacji – pokazała, że Żydzi mieli najniższą dzietność z spośród wszystkich grup wyznaniowych w Toruniu przy równoczesnym niższym wieku zawarcia małżeństwa. A. Zielińskiej i A. Markowskiemu nie udało się dać jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o źródła specyfiki demograficznej Żydów badanych społeczności. Mniej systematycznie sprawy małżeństw Żydów poruszane były również w pracach Leszka Ziátkowskiego, Wiesława Tyburowskiego, Joanny Janickiej i Barbary Stępniewskiej-Holzer czy Grzegorza Zamoyskiego¹⁰. Dorobek rodzimych historyków-demografów podsumowała w ostatnim czasie A. Zielińska¹¹, choć niestety wyjaśnienie natury referowanych przez nią cech demograficznych Żydów ogranicza do przedstawienia rabinicznych zasad judaizmu – pomija pytanie o znacznie czynników społecznych i zawodowych.

Prace opisując małżeństwo i rodzinę żydowską z punktu widzenia demografii wciąż należą do rzadkości – tak korzystające z akt metrykalnych, jak i spisów ludności. Znaczna część prac, zwłaszcza syntetycznych, opiera się przede wszystkim na źródłach narracyjnych, wykorzystując materiał demograficzny wyprowadzony ze zbiorczych zestawień z epoki, czasem bez należytnej kontroli jakości rejestracji czy zwracania uwagi na liczebność badanej zbiorowości¹². Wzorując

---

⁹ Andrejs Plakans, Joel M. Halpern, *A Historical perspective on eighteenth century Jewish family households in Eastern Europe. A preliminary case study*, [w:] *Modern Jewish Fertility*, red. Paul Ritterband, Leiden 1981, s. 26.

¹⁰ Leszek Ziátkowski, *Rodzina żydowska we Wrocławiu w XIX wieku*, [w:] *Z historii ludności żydowskiej w Polsce i na Śląsku*, red. Krystyn Matwijowski, Wrocław 1994, s. 109–124; Wiesław Tyburowski, *Ruch naturalny ludności żydowskiej okręgu metrykalnego Brzostek w latach 1894–1939*, [w:] Jerzy Michalewicz, *Żydowskie okręgi metrykalne i żydowskie gminy wyznaniowe w Galicji doby autonomicznej*, Kraków 1995; Joanna Janicka, *Żydzi Zamojszczyzny 1864–1915*, Lublin 2007; Barbara Stępniewska-Holzer, *Żydzi w miasteczkach guberni witebskiej w połowie XIX wieku. Zaludnienie i struktura zawodowa*, „Przegląd Historyczny” 90, 1999, z. 4, s. 459–469; też, *Badania nad rodzinami żydowskimi w białoruskich guberniach strefy osiedlenia XIX wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 60, 2000, s. 165–182; Grzegorz Zamoyski, *Ruch naturalny w żydowskim okręgu metrykalnym w Sokolowie w latach 1877–1939*, [w:] *Studia i materiały z dziejów Polski południowo-wschodniej*, t. 1, red. Zdzisław Budzyński, Rzeszów 2003, s. 239–260.

¹¹ Agnieszka Zielińska, *Rodzina żydowska w XIX i początku XX wieku*, [w:] *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. Piotr Guzowski, Cezary Kuklo, Białystok 2014, s. 109–129.

¹² Poszczególne elementy takiego traktowania danych demograficznych w pracach syntetycznych pojawiają się między innymi w: Yohanan Petrovsky-Shtern, *The Golden Age Shtetl. A new history of Jewish life in East Europe*, Princeton 2014; Shaul Stampfer, *Families, rabbis and education. Traditional Jewish society in nineteenth-century Eastern Europe*, Oxford 2010; ChaeRan Freeze, *Jewish marriage and divorce in Imperial Russia*, Hanover–London 2002; Usiel Oskar Schmelz, *Infant and early childhood mortality among Jews of the Diaspora*, Jerusalem 1971; Sergio Della Pergola, *La trasformazione demografica della diaspora ebraica*, Torino 1983.

się na ChaeRan Freeze¹³, można wydzielić trzy główne sposoby pisania o rodzinie żydowskiej: dawniejsze, generalizujące, traktujące „rodzinę żydowską” jako zjawisko uniwersalne w czasie i przestrzeni, reprezentowane między innymi przez pisarstwo Jacoba Katza oraz prace etnologiczne oparte na wspomnieniach autorstwa Marka Zborowskiego, Elizabeth Herzog czy Sidney Stahl Weinberg¹⁴. Prace tychże autorów stawiały tezy o powszechnych, bardzo wczesnych związkach małżeńskich oraz wielopokoleniowych rodzinach, którym przeczy większość współczesnych badań demograficznych. Kolejnym podejściem jest ujęcie rodziny żydowskiej w dialektyce „tradycji” i „modernizacji”. Piszący w tym duchu, między innymi Mordechai Zalkin i David Biale¹⁵ zwrócili uwagę, że maskile sprzeciwiali się wczesnemu zawieraniu małżeństw wśród elit i obowiązkowi życia z rodzicami. Autorzy przejęli narrację źródła, literatury haskalowej i przedstawili procesy w rodzinie żydowskiej, jako zachodzące liniowo ku racjonalnej nowoczesności. Dodatkowo Biale wysunął hipotezę, że szybki przyrost naturalny ludności żydowskiej zwiększył liczbę młodych ludzi na tyle, że tradycyjne systemy nadzoru religijnego przestały być w końcu XVIII wieku skuteczne. W rezultacie młodzież żydowska znacznie bardziej podatna była na rewolucyjne ruchy poczynszy od chasydyzmu, przez ruch jesziwowy, skończywszy na haskali. Naturalnie, ze względu na ograniczone możliwości kwantyfikacji postaw intelektualnych, badania demograficzne dotąd nie mogły potwierdzić tej hipotezy.

Trzecim ujęciem rodziny żydowskiej jest genderowe, zwracające uwagę na funkcje kobiety i mężczyzny w społeczności, system ich edukacji i rolę seksualności w relacjach małżeńskich. W odniesieniu do terytoriów Rzeczypospolitej reprezentuje je przede wszystkim Shaul Stampfer i Ch. Freeze¹⁶. Oboje autorzy do swoich badań włączyli urzędowe dane demograficzne, Ch. Freeze także analizę pojedynczych ksiąg metrykalnych. S. Stampfer przedstawia rodzinę żydowską jako nuklearną, samodzielną, zakładaną w dogodnym z ekonomicznego punktu widzenia wieku, w której role mężczyzn i kobiet są zrównoważone. Podważył szereg wcześniejszych hipotez o rodzinie żydowskiej, jednak materiał demograficzny, jakim dysponował, nie pozwalał na silne ugruntowanie nowych hipotez.

---

¹³ Ch. Freeze, *Jewish marriage and divorce* [12], s. 5 i n.

¹⁴ Jacob Katz, *Tradition and crisis. Jewish society at the end of the Middle Ages*, New York 1993; Mark Zborowski, Elizabeth Herzog, *Life is with people*, New York 1953, s. 272; Sydney Stahl Weinberg, *The world of our mothers. The lives of Jewish immigrant women*, Chapel Hill–London 1988.

¹⁵ Między innymi: David Biale, *Childhood, marriage and the family in the Eastern European Jewish enlightenment*, [w:] *The Jewish family. Myths and reality*, red. Steven M. Cohen, Paula E. Hyman, New York–London 1986, s. 45–61; Mordechai Zalkin, *Hamiszpacha hamaskilit ume-koma behitpatchut tnuat hahaskala hajehudit bemizrah Erop*, [w:] *Eros, erusin weisurin. Minijut, umiszpaha behistoria*, red. Israel Bartal, Jeszahu Gafni, Jerozolima 1998, s. 239–251.

¹⁶ S. Stampfer, *Families, rabbis and education* [12].

Ch. Freeze łamie stereotypowy obraz tradycyjnej rodziny żydowskiej jako stabilnej, dokumentując częstość rozwodów. Zdaniem Ch. Freeze, coraz rzadsze rozwody w końcu XIX wieku są, wbrew pozorom, efektem narastającego kryzysu w rodzinie: wzrastającego wieku zawarcia małżeństwa, tajnych małżeństw i porzucania żon (*agun*).

Badania agregatywne i rekonstrukcja rodzin żydowskich z Piotrkowa Trybunalskiego dają dobrą podstawę do weryfikacji wyżej wymienionych hipotez. Dodatkowo wcześniejsze prace wykorzystujące te metody na przykładzie ludności żydowskiej umożliwiają podstawowe określenie wewnętrznego zróżnicowania ludności żydowskiej. Będę argumentował, że demograficzne mechanizmy zawierania małżeństw i formowania się gospodarstw domowych wśród Żydów piotrkowskich nie różniły się istotnie od spotykanych wśród innych (chrześcijańskich) społeczności miejskich przedindustrialnych, a większość mierzonych cech była podobna. Natomiast podstawowa różnica – niższy wiek zawierania małżeństw – wynikała z odmiennej struktury oraz funkcji ekonomicznej i społecznej Żydów względem chrześcijańskiej większości. W efekcie pojęcia „Żyd” i „chrześcijanin” mają w pierwszej kolejności znaczenie socjo-ekonomiczne i tylko w drugiej stanowią denominację religijną. Wagę podstaw ekonomicznych w formowaniu się gospodarstwa Żydów i chrześcijan oraz podobieństwa obu grup wskazywał już A. Markowski na przykładzie liczebności gospodarstw domowych w Suwałkach. Niewielką w liczebności przewagę gospodarstw żydowskich nad chrześcijańskimi upatrywał w „stylu życia [...] religii i profilu zawodowym”¹⁷.

Poszczególne aspekty mojego badania omówię w kontekście dyskusji na temat znaczenia wpływu czynników społecznych, ekonomicznych i religijnych na zwyczaj zawierania małżeństw; rozmiaru gospodarstwa domowego i znaczenia *kestu* w jego formowaniu, a także znacznie większej u Żydów niż u chrześcijan powszechności powtórnych małżeństw, częstszego wzajemnego doboru wdowców i wdów oraz krótszego czasu wdowieństwa. Zjawisko rozwodów, prawnie dopuszczonych u wyznawców judaizmu, możliwe było do zbadania tylko w ograniczonym zakresie.

Niniejsze studium oparte jest na analizie agregatywnej ksiąg małżeństw urzędu stanu cywilnego wyznania mojżeszowego okręgu bóżniczego w Piotrkowie z lat 1808–1870, wzbogacone o dane ekonomiczne z list płatników składek bóżniczych (z lat 1823–1865)¹⁸. W części dotyczącej gospodarstwa domowego

¹⁷ A. Markowski, *Między wschodem a zachodem* [6], s. 167.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Akta stanu cywilnego w Piotrkowie (340/0), 1808–1825; APŁ, Akta stanu cywilnego gminy żydowskiej w Piotrkowie Trybunalskim (1626/0), 1826–1881; APŁ, Piotrkowski Rząd Gubernialny. Anteriora, sygn. 2544–2550, 3216–3218; Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Akta stanu cywilnego Okręgu Bóżniczego w Piotrkowie Trybunalskim (333/0), 1856–1881.

i trwania wdowieństwa wykorzystałem dodatkowo metodę rekonstrukcji rodzin¹⁹. Ze względu na obszerność poruszanych zagadnień studium podzieliłem na dwie części. W pierwszej zamieszczam krytykę źródła oraz omawiam kwestie wieku zawierania małżeństwa, małżeństw powtórných i rozwodów, pochodzenia nupturientów, rozkładu liczby małżeństw według miesięcy i dni tygodnia oraz celibatu definitywnego. W drugiej części studium przedstawiam sprawy doboru małżonków oraz formowania się gospodarstw domowych, podejmując się również próby całościowej interpretacji najważniejszych spostrzeżeń.

W badaniu jakości rejestracji stanu cywilnego Żydów w Piotrkowie Trybunalskim najistotniejsze – w kontekście badania małżeńskości – jest określenie kompletności rejestracji ślubów oraz precyzji rejestracji wieku nowożeńców.

Niestety nie ma metody, która pozwoliłaby jednoznacznie określić kompletność rejestracji małżeństw. Z jednej strony stopa małżeństw w latach, w których znana jest liczba ludności (tabela 1), jest bardzo wysoka, co sugeruje kompletność rejestracji. Z drugiej strony jednak nie ma możliwości sprawdzenia, na ile dokładnie przeprowadzono spisy ludności. Jan Paradysz²⁰ wykazał, że stosunek liczby urodzeń do ślubów również nie może być uznawany za wskaźnik jakości rejestracji. Po pierwsze, w małych próbach statystycznych podlega naturalnym, losowym wahaniom; po drugie, silnie zależny jest od poziomu płodności i struktury wiekowej badanej populacji. Stąd o jakości źródła nie świadczy wskaźnik U/S utrzymujący się w Piotrkowie na poziomie 3,9, nieco niższym niż dawniej przyjmowany za naturalny (między 4 a 5). Kompletność ksiąg ślubów, przynajmniej w porównaniu do kompletności rejestracji urodzeń i zgonów, sugeruje wysoka liczba ślubów, która utrzymuje silną tendencję wzrostową, pomimo że w latach 1841–1860 liczba zarejestrowanych urodzeń mocno spada w wyniku luk w rejestracji (tabela 2)²¹. Kompletność rejestracji małżeństw wzbudza wątpliwości w latach sześćdziesiątych, gdy liczba zarejestrowanych dzieci znacznie wzrasta względem poprzedniej dekady, a liczba zarejestrowanych małżeństw pozostaje prawie na tym samym poziomie.

---

¹⁹ Studium stanowi rozwiniętą część mojej pracy doktorskiej *Ludność żydowska Piotrkowa Trybunalskiego, 1808–1870* napisanej pod kierownictwem prof. Marka Górnego w Zakładzie Antropologii Historycznej na Uniwersytecie Wrocławskim i obronionej w kwietniu 2014 roku. Część badań przeprowadzona została w ramach grantu International Institute for Jewish Genealogy. Ze względu na jakość rejestracji w aktach, zakres rejestrowanych zagadnień oraz wymogi metody badawczej poszczególne elementy badania dotyczą różnych okresów. Analiza agregatywna dotyczy lat 1808–1870, rekonstrukcja rodzin objęła małżeństwa zawarte w latach 1808–1850, które następnie poddałem próbie połączenia z urodzeniami z lat 1808–1875 oraz „zamknięcia” w świetle aktów zgonu z lat 1808–1881.

²⁰ Jan Paradysz, *Współczesna demografia regionalna i kilka wniosków z niej wypływających dla innych badań w mikroskali*, PDP 26, 2005, s. 185–188.

²¹ Wskaźnik maskulinizacji w latach 1808–1830 utrzymuje się na poziomie, który wykazuje 95% badań nad miejscowościami o prawidłowej rejestracji. Zob. tamże, s. 181.

Tabela 1. Liczba ludności żydowskiej i przeciętna liczba zawartych małżeństw żydowskich (na 1000 mieszkańców) w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1810–1865

Rok	Liczba ludności żydowskiej	Pięcioletnia średnia ślubów	Stopa małżeństw
1810	1592	9,0	5,7
1820	1999	17,2	8,6
1827	2133	20,4	9,6
1856	4151	42,2	10,2
1858	4272	49,4	11,6
1859	4815	50,8	10,6
1865	5341	47,2	8,8

Tabela 2. Stosunek urodzeń do ślubów oraz liczba chłopców na 100 urodzonych dziewczynek u Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1870

Lata	Liczba bezwzględna		Wskaźnik	
	urodzeń	ślubów	U/Ś	maskulinizacji
1808–1810	133	32	4,2	118,0
1811–1820	601	153	3,9	119,9
1821–1830	1222	228	5,4	106,4
1831–1840	1163	268	4,3	132,6
1841–1850	1134	374	3,0	157,1
1851–1860	1564	491	3,2	165,1
1861–1870	2269	513	4,4	132,2
Ogółem	8086	2059	3,9	135,5

Podczas rekonstruowania rodzin udało się odnaleźć dla 114 pańien i 57 panów młodych ich akta urodzeń, co umożliwiło porównanie ich wieku rzeczywistego z deklarowanym (tabela 3). Obie wartości korespondują ze sobą²², największa niedokładność wynosiła zaledwie pół roku i dotyczyła panów młodych wstępujących w pierwszy i powtórny związek małżeński – ich średni wiek rzeczywisty był wyższy niż zadeklarowany. Pytaniem otwartym pozostaje, czy decyzja o utajnieniu ślubu przed urzędnikiem była uzależniona od wieku państwa młodych, innymi słowy, czy mierzone średnie są reprezentatywne dla całej społeczności, czy tylko dla rejestrujących śluby. Założyć można, że część młodych unikała rejestracji ślubu ze względu na zbyt wczesne jego zawarcie. Prawo żydowskie stanowiło,

²² Jerzy Spychała doszedł do podobnych wniosków, badając dokładność deklarowanego wieku w aktach ze Strzelec Opolskich; Jerzy Spychała, *Rodzina w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766–1870*, [w:] *Śląskie studia demograficzne*, t. 5: *Rodzina*, red. Zbigniew Kwaśny, Wrocław 2001, s. 28.

że zawarcie małżeństwa może nastąpić po przekroczeniu 12. roku życia dziewczynki i 13. roku życia chłopca²³, natomiast Kodeks cywilny Księstwa Warszawskiego, a także później Królestwa Polskiego ustanawiał minimalny wiek zawarcia małżeństwa na 15 lat i 18 lat²⁴. W rezultacie państwo ograniczało przez kilka lat prawo młodzieży do zawarcia małżeństwa dozwolonego im prawem religijnym. W zbiorczym ujęciu średnia zadeklarowanych lat jest zbliżona do średniej wieku rzeczywistego (tabela 3). Przy indywidualnej analizie (wykresy 1 i 2) można zauważyć wyraźną tendencję wśród nielicznych zarejestrowanych kawalerów i pańien decydujących się wstąpić pod chupę bardzo wcześnie do zawyżania wieku. Żaden z mężczyzn nie zadeklarował wieku poniżej dozwolonych 18 lat; żadna z kobiet nie zadeklarowała wieku poniżej 16. roku życia. 7 na 114 pańien (6,1%) wychodziło za mąż oraz 9 na 57 kawalerów (15,8%) żeniło się w wieku niższym, niż dozwalało im świeckie prawo. Nie ma możliwości precyzyjnego określenia, ile nieletnich pańien i kawalerów w ogóle nie zarejestrowało swojego związku oraz czy było ich na tyle dużo, żeby zrównoważyć wpływ zaniżania wieku wśród starszych nupturientów na ogólną średnią wieku zawierania małżeństwa.

Tabela 3. Deklarowana a rzeczywista średnia wieku małżeństwa (w latach) u Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1821–1850

Mężczyźni			Kobiety		
wiek deklarowany	wiek rzeczywisty	liczba zdarzeń	wiek deklarowany	wiek rzeczywisty	liczba zdarzeń
średnia arytmetyczna			średnia arytmetyczna		
Wszystkie małżeństwa					
20,6	21,1	58	18,9	19,0	111
Pierwsze małżeństwa					
20,8	21,2	51	18,8	18,9	108

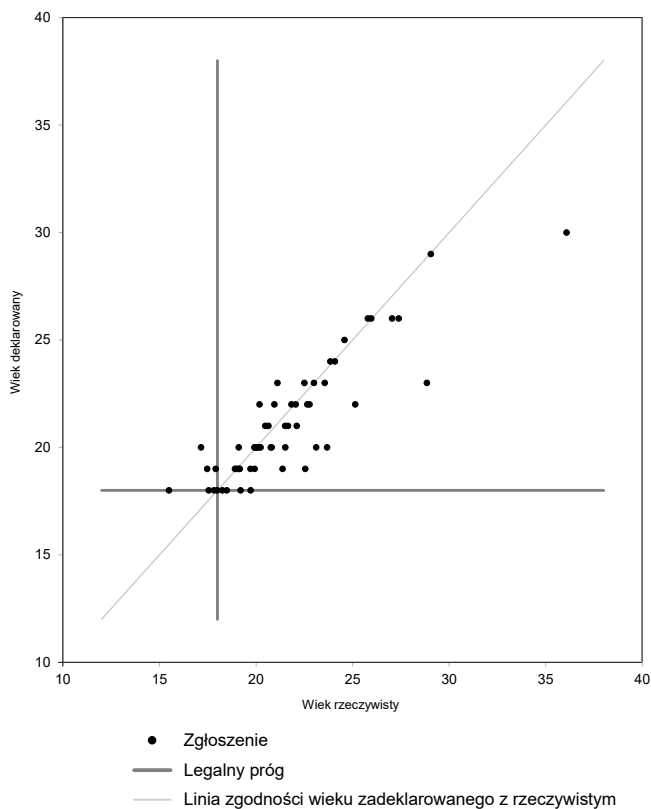
Trudno oszacować też, czy istniała znacząca korelacja między wiekiem wstąpienia w związek małżeński a czynnikami wpływającymi na rezygnację z rejestracji związku innymi niż nieletniość: negatywny stosunek do administracji państwowej, odległość do urzędu czy choroby. Zgodnie z judaizmem, do zawarcia małżeństwa niepotrzebna była obecność rabina – w rabinicznych responsach spotyka się nawet wypadki, w których kobiety nie są w stanie określić, czy są mężatkami, gdyż przez żart czy nieporozumienie wypowiadały z domniemanymi

²³ S. Stampfer, *Families, rabbis and education* [12], s. 8.

²⁴ *Kodex Napoleona Xięstwu Warszawskiemu* [...] dany, Warszawa 1810, s. 18; *Kodex cywilny Królestwa Polskiego*, artykuł XI, [w:] *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 10, Warszawa 1826, s. 85.

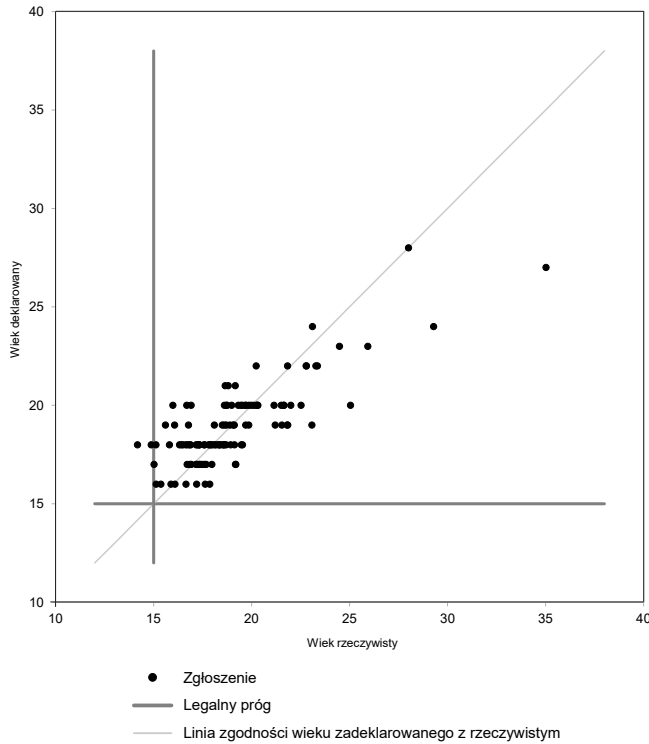
Wykres 1. Różnica między wiekiem deklarowanym i rzeczywistym wśród żydowskich panów młodych w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1821–1850

mężami, obcymi mężczyznami, elementy przysięgi małżeńskiej²⁵. Jeśli jednak dochodziło do czysto religijnych małżeństw, zawartych w obecności rabina lub bez niego, należałoby się spodziewać, że część z takich małżonków w późniejszym okresie zarejestruje swój związek. Tymczasem w latach 1826–1870 aż 96% ślubów było rejestrowanych w dzień ich zawarcia lub dzień po. Oznacza to, że albo niezarejestrowane śluby były marginalnym zjawiskiem, albo urzędnicy byli zupełnie bezsilni wobec problemu. Względnie wysoka liczba małżeństw w Piotrkowie Trybunalskim skłania mnie do pierwszego przypuszczenia. W zaborze austriackim, gdzie większość małżeństw była zawierana z początku tylko

²⁵ *Everyday Jewish life in Imperial Russia. Select documents, 1772–1914*, red. ChaeRan Y. Freeze, Jay M. Harris, Waltham 2013, s. 186–188.

Wykres 2. Różnica między wiekiem deklarowanym i rzeczywistym u żydowskich panien młodych w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1821–1850

religijnie²⁶, akta metrykalne są pełne czterdziestoletnich nowożeńców oraz nieślubnych (z punktu widzenia państwa) dzieci. Takich administracyjnych „efektów ubocznych” nierejestrowania ślubów w Piotrkowie nie odnotowałem. Można również założyć, że rabini, zgłaszając małżeństwo, po prostu kłamali, że zawarte było ono „wczoraj” lub „dzisiaj”. Oznaczałoby to jednak, że rabini musieliby zwlekać ze zgłoszeniem ślubu kilka lat powyżej legalnego wieku małżeństwa. W dodatku, co mało prawdopodobne, terminy takich celowo opóźnionych zgłoszeń odwzorowywałyby demograficzne prawidłowości, jak na przykład regularny rozkład wieku.

Materiał z Piotrkowa Trybunalskiego dostarcza danych empirycznych do weryfikacji wyżej wymienionych hipotez, tym cenniejszych, że pochodzą z miasta

²⁶ Jerzy Michalewicz, *Żydowskie okręgi metrykalne i żydowskie gminy wyznaniowe w Galicji*, Kraków 1995, s. 37–39.

typowego dla osadnictwa żydowskiego: pod względem wielkości, struktury zawodowej, jak i koncentracji tej ludności w jednej dzielnicy. W Piotrkowie Trybunalskim praktycznie wszyscy Żydzi – za sprawą przywileju *de non tolerandis judeis* – mieszkają w osobnej dzielnicy, w jurydyce²⁷, zdecydowana większość z nich zajmuje się rzemiosłem lub handlem, podczas gdy ludność chrześcijańska miała silny charakter rolniczo-rzemieślniczy²⁸. Stabilna struktura zawodowa piotrkowskich Żydów, ich zasiedloność²⁹ i przywiązanie do tradycyjnych żydowskich imion wskazuje, że przedmiotem badania jest miejska społeczność doby przed przemysłowej.

Struktura wieku zawarcia małżeństwa

W każdym z badanych dziesięcioleci (tabela 4) w grupie związków pierwszych, kawalerowie najczęściej żenili się z pannami w wieku 20–24 lat. Wśród panien było podobnie w latach 1811–1840, natomiast w następnym trzydziestolecium pod chupą najczęściej stawały panny poniżej 20. roku życia. W kolejnych dziesięcioleciach jednak zmienny był udział proporcji między poszczególnymi pięcioletnimi grupami wieków. Odsetek kawalerów żeniących się przed 20. rokiem życia maleje z 15% do 6% w drugim badanym dziesięcioleciu, po czym stopniowo wzrasta aż do 39% i w ostatniej dekadzie, latach sześćdziesiątych, znów maleje. Podobnym trendem charakteryzują się zmiany odsetka najmłodszych panien wychodzących za kawalerów: maleje z 37% do 17% w drugim badanym dziesięcioleciu, po czym stopniowo wzrasta aż do 56% i w ostatniej dekadzie, latach sześćdziesiątych, znów maleje.

²⁷ Gershon Hundert, *Jewish urban residence in the Polish commonwealth in the Early Modern period*, „The Jewish Journal of Sociology” 26, 1984, No. 1, s. 29; Malc Jakow, Lau Naftali, *Piotrkow Trybunalski wehaswiwa*, Jerozolima 1965, s. 39 i n.

²⁸ Dane statystyczne, jakimi dysponuję względem ludności chrześcijańskiej Piotrkowa Trybunalskiego, pochodzą z końca XVIII wieku. Jakub Goldberg, *Struktura zawodowa ludności miast „wolnych” województwa sieradzkiego w 1791 r.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, seria I, 1960 (21), s. 87. Narracyjny opis struktury zawodowej autorstwa magistratu z lat dwudziestych wskazuje, że w mieście dominowało rzemiosło, propinacja, rolnictwo i handel, przy czym tym ostatnim zajmowali się przede wszystkim Żydzi; Julian Janczak, *Ludność*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. Bohdan Baranowski, Łódź 1989, s. 241–251. O koncentracji handlu w rękach żydowskich w połowie XIX wieku przekonuje wyczulony na sprawy statystyczne Oskar Flatt, *Opis Piotrkowa Trybunalskiego pod względem historycznym i statystycznym*, Warszawa 1850, s. 25. W 1859 roku rolnictwem zajmowali się głównie mieszkańcy Wielkiej Wsi, zob. Wiesław Puś, *Stosunki gospodarcze*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. Bohdan Baranowski, Łódź 1989, s. 270. Dokładne dane dotyczące struktury zawodowej Żydów w Piotrkowie przedstawiłem w swoim doktoracie – w latach 1837–1865 rzemieślnicy stanowili 22,69–30,6% ogółu płatników składek, natomiast handlujący 43,8–60,3%, zmiany odsetków nie wykazywały żadnych tendencji.

²⁹ J. Janczak, *Ludność* [28].

Tabela 4. Związki małżeńskie obustronnie zawarte przez Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1811–1870
w podziale na grupy wiekowe i płeć

Wiek	Dekady																							
	1811–1820		1821–1830		1831–1840		1841–1850		1851–1860		1861–1870													
	kawaler	panna	kawaler	panna	kawaler	panna	kawaler	panna	kawaler	panna	kawaler	panna												
	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%												
<20	18	14,9	44	36,7	11	6,0	31	17,4	13	11,2	49	41,5	70	26,2	144	53,9	138	38,7	201	56,3	144	37,0	198	75,0
20–24	57	47,1	60	50,0	105	57,4	116	65,2	78	67,2	64	54,2	122	45,7	114	42,7	152	42,6	148	41,5	183	47,0	59	22,3
25–29	28	23,1	15	12,5	61	33,3	30	16,9	20	17,2	4	3,4	61	22,8	9	3,4	51	14,3	6	1,7	35	9,0	6	2,3
30–24	17	14,0	1	0,8	6	3,3	1	0,6	5	4,3	1	0,8	11	4,1	–	–	12	3,4	2	0,6	15	3,9	1	0,4
35–39	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	0,7	–	–	4	1,1	–	–	10	2,6	–	–
40–44	1	0,8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	0,4	–	–	–	–	–	–	2	0,5	–	–
Razem	121	100,0	120	100,0	183	100,0	178	100,0	116	100,0	118	100,0	267	100,0	267	100,0	357	100,0	357	100,0	389	100,0	264	100,0
Odechy- lenie standar- dowe	4,3	3,1	2,8	2,7	3,1	2,2	3,9	3,6	2,1	4,2	2,3	3,9	2,2	3,6	2,1	4,2	2,3	3,6	2,1	4,2	2,3	3,6	2,1	4,2

Tabela 5. Związki małżeńskie zawarte przez Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1870 według wieku i stanu cywilnego

Wiek	W związku																				
	kawalera z				wdowca z				rozwidziony												
	panną		wdową		panną		wdową		mężczyzna		kobieta		mężczyzna		kobieta						
	l.b.	%	kobieta	l.b.	%	mężczyzna	l.b.	%	N	%	kobieta	l.b.	%	mężczyzna	l.b.	%	kobieta	l.b.	%		
<20	394	27,2	666	46,1	13	20,6	2	3,2	1	0,5	62	31,3	-	-	-	-	-	-	-	1	4,5
20–24	702	48,4	695	48,1	24	38,1	15	23,8	11	5,6	103	52,0	3	2,2	11	8,1	11	40,7	9	40,9	
25–29	269	18,5	76	5,3	19	30,2	21	33,3	37	19,0	20	10,1	5	3,6	11	8,1	8	29,6	7	31,8	
30–24	67	4,6	8	0,6	4	6,3	15	23,8	46	23,6	11	5,6	13	9,4	28	20,6	2	7,4	3	13,6	
35–39	15	1,0	-	-	3	4,8	7	11,1	34	17,4	1	0,5	7	5,0	17	12,5	4	14,8	-	-	
40–44	4	0,3	-	-	-	-	2	3,2	30	15,4	1	0,5	18	12,9	29	21,3	1	3,7	-	-	
45–49	-	-	-	-	-	-	1	1,6	14	7,2	-	-	17	12,2	14	10,3	-	-	1	4,5	
50–54	-	-	-	-	-	-	-	-	10	5,1	-	-	31	22,3	20	14,7	1	3,7	1	4,5	
55–49	-	-	-	-	-	-	-	-	6	3,1	-	-	14	10,1	4	2,9	-	-	-	-	
60–64	-	-	-	-	-	-	-	-	4	2,1	-	-	16	11,5	1	0,7	-	-	-	-	
65–69	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,5	-	-	9	6,5	-	-	-	-	-	-	
70–74	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,5	-	-	4	2,9	1	0,7	-	-	-	-	
≥75	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1,4	-	-	-	-	-	-	
Razem	1451	100,0	1445	100,0	63	100,0	63	100,0	195	100,0	198	100,0	139	100,0	136	100,0	27	100,0	22	100,0	

Wśród wszystkich związków (tabela 5) zawartych między Żydami w Piotrkowie Trybunalskim dla całego badanego okresu, zarówno pierwszych, jak i powtórných (mniej licznych), kawalerowie najczęściej wstępowała w związek małżeński w wieku 20–24 lat, zarówno z pannami, jak i wdowami. Natomiast wśród panien praktycznie taka sama ich część wstępowała przed 20., jak i między 20. a 24. rokiem życia. Małżeństwa w późniejszym okresie najczęściej były zawierane z udziałem wdów lub wdowców. Najpóźniej żenili się wdowcy (50–54 lat) z wdowami (40–44 lat), co było, naturalnie, konsekwencją przeciętnego trwania pierwszego małżeństwa.

Niewielka liczba obserwowanych zdarzeń pozwoliła w tabeli 5 i kolejnych w niniejszym rozdziale jedynie na zbiorcze ujęcie rozwiedzionych. Nieliczne osoby po rozwodzie wstępowały w ponowny związek małżeński w wieku 20–24 lat – musiały być to zatem osoby, które rozwiódły się w ciągu kilku lat po pierwszym ślubie³⁰. Dane te świadczą pośrednio, że rozwód, jeśli do niego dochodziło, następował przeważnie w mniej niż pięć lat po ślubie – młodzi małżonkowie albo szybko orientowali się w swojej pomyłce i korzystali z prawa do rozwodu, jakie dawał im judaizm, albo trawli już w związku do jego naturalnego rozpadu. Ze spraw sądowych znane są jeszcze przypadki *agun* – samotnych kobiet, które nie mogły uzyskać od (zaginionego lub celowo zrywającego kontakt) męża listu rozwodowego, który zgodnie z prawami judaizmu mógł wręczyć wyłącznie mąż żonie. Zjawisko to jednak nasiliło się dopiero w końcu XIX wieku³¹.

W Piotrkowie blisko 27% wszystkich małżeństw zawartych przez mężczyzn nastąpiło przed osiągnięciem przez nich 20. roku życia, wśród kobiet zaś – 46%. W świetle braku celibatu³² znaczy to w praktyce, że blisko połowa wszystkich kobiet zawierała małżeństwa przed 20. rokiem życia. Podobne natężenie tego zjawiska obserwuje się wśród Żydów w Dobrzyniu nad Drwęcą w latach 1855–1863 (51%), a jeszcze większe jego natężenie wśród Żydów w Rosji w roku 1867 (43,0% wśród mężczyzn, 60,8% wśród kobiet)³³. Na tle badań nad ślubami chrześcijan jest to wyjątkowo wysoki odsetek. W latach 1821–1825 w Piotrkowie jedynie 7,1% z wszystkich zawartych małżeństw przez mężczyzn wyznania chrześcijańskiego i 20,9% przez chrześcijanki nastąpiło przed ich 20. rokiem życia (tabela 6). Podobny wynik uzyskała Stefania Kowalska-Glikman w Warszawie, w przedziale

---

³⁰ W aktach stanu cywilnego wyjątkowo zarejestrowano dwa rozwody, w tych wypadkach, z lat 1825–1826, rozwód nastąpił po upływie 1,3 i 3,1 lat od ślubu.

³¹ C. Freeze, *Jewish marriage and divorce* [12], s. 277–279; *Everyday Jewish life* [25], s. 218–229.

³² Zob. punkt *Celibat definitywny*, s. 87.

³³ Steven Lowenstein, *Ashkenazic Jewry and the European marriage pattern. A preliminary survey of Jewish marriage age*, „*Jewish History*” 8, 1994, s. 162; C. Freeze, *Jewish marriage and divorce* [12], s. 291.

Tabela 6. Zawarte po raz pierwszy związki małżeńskie przez chrześcijan w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1821–1825 według wieku i płci

Wiek	Mężczyzna		Kobieta	
	liczba bezwzględna	%	liczba bezwzględna	%
<20	8	7,1	23	20,9
20–24	29	25,9	43	39,1
25–29	38	33,9	31	28,2
30–34	15	13,4	8	7,3
35–39	13	11,6	5	4,5
40–44	5	4,5	–	–
45–49	2	1,8	–	–
≥50	2	1,8	–	–
Razem	112	100,0	110	100,0

1845–1861 – odpowiednio około 6% i 21% (wśród Żydów w 1860: 32% i 48%)³⁴. Jeszcze niższe odsetki, odpowiednio 4,7% i 15,7%, wykazały badania Emilii Brodnickiej nad ludnością Wielenia³⁵. Wysoki odsetek małżeństw zawieranych przez Żydów przed 20. rokiem życia nie był naturalnie cechą uniwersalną wśród Żydów aszkenazyjskich, co pokazują dwa przykłady z zaboru pruskiego: Fordonu, gdzie wśród Żydów o statusie obywateli pruskich³⁶ zarejestrowano 19,6% panien

³⁴ Stefania Kowalska-Glikman, *Ruchliwość społeczna i zawodowa mieszkańców Warszawy w latach 1845–1861 na podstawie akt stanu cywilnego*, Wrocław i in. 1971, s. 24; też, *Ludność żydowska Warszawy w połowie XIX w. w świetle akt stanu cywilnego*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce”, 1981 (118), s. 40.

³⁵ Radosław Gaziński i in., *Śluby w parafii ewangelickiej Jasienica pod Szczecinem w latach 1778–1880*, PDP 28, 2007, s. 63; Emilia Brodnicka, *Ludność parafii Wieleń nad Notecią w drugiej połowie XVIII w.*, PDP 2, 1969, s. 184.

³⁶ Edykt emancypacyjny z 1812 roku przyznał Żydom prawo do obywatelstwa. Przyznawane było ono osobom, które władały językiem niemieckim, przyjęły niemieckie nazwisko, posiadały stały zawód oraz odpowiedni status majątkowy. Pozostali Żydzi mieli status obcokrajowców. Do 1874 roku wyłącznie Żydzi o statusie obywateli byli objęci obowiązkiem rejestracji metrykalnej – ich lepsza pozycja finansowa oraz większy stopień integracji z niemieckim społeczeństwem mógł wpłynąć na późniejsze zawieranie małżeństw. Choć Żydzi uzyskiwali pełnię praw obywatelskich w wieku 24 lat, zawieranie małżeństwa dozwolone było od 14. roku życia dla kobiet oraz od 18. roku życia dla mężczyzn. Dziękuję dr. Pawłowi Gutowi za pomoc w odnalezieniu i interpretacji odpowiednich zapisów prawnych. Paweł Gut, *Przepisy o rejestracji ruchu naturalnego ludności żydowskiej w Prusach w latach 1847–1874*, [w:] *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku*, red. Mieczysław Jaroszewicz, Włodzimierz Stępiński, Warszawa 2007, s. 307; Archiwum Państwowe w Szczecinie, Starostwo Powiatowe w Lęborku, sygn. 110; *Landrecht für die Preussischen*, t. 2, cz. 1, Belin 1835, s. 6; Krzysztof Makowski, *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*, Poznań 1992, s. 43; *Akta metrykalne żydowskiej gminy wyznaniowej w Fordonie, pow. Bydgoszcz* (wstęp do inwentarza), <http://szukajwarchiwach.pl/6/380/0#tabZespol> (25.04.2016). Edykt tolerancyjny z 1812 roku w zakresie dotyczącym małżeństw działał w Wielkim Księstwie

młodych oraz 3% panów młodych poniżej 20. roku życia w latach 1820–1846, oraz Wolsztyna – 5% panien młodych w latach 1875–1914³⁷. Również w Rosji końca XIX wieku Żydzi najrzadziej wstępowali w związki małżeńskie przed 20. rokiem życia w porównaniu do wyznawców innych religii (5,9% i 25,2%)³⁸.

Wysoki odsetek osób wstępujących w związek małżeński przed 20. rokiem życia wśród Żydów, tak w Piotrkowie, jak i innych miastach Królestwa Polskiego i Rosji, świadczy o powszechności instytucji małżeństwa co najmniej do lat sześćdziesiątych XIX wieku. Żydzi aszkenazyjscy nie stanowili jednak zwartej wspólnoty dzielącej zwyczaj małżeński. Zarysowuje się wyraźna granica, zauważona już przez Stevena Lowensteina³⁹, między Żydami z Królestwa Polskiego i Rosji a z zaboru pruskiego⁴⁰. W świetle dostępnych badań, ci ostatni wstępowali w związki małżeńskie o kilka lat później. Różnice te można przypisać wcześniej przebiegającym na tych terenach procesom modernizacyjnym oraz silnym tendencjom asymilacyjnym.

Poznańskim od początku. Ludwig von Rönne, Heinrich Simon, *Die früheren und gegenwärtigen Verhältnisse der Juden in den sämtlichen Landestheilen des Preussischen Staates: eine Darstellung und Revision der gesetzlichen Bestimmungen über ihre staats- und privatrechtlichen Zustände. Mit Benutzung der Archive der Ministerien des Innern und der Justiz*, Breslau 1843, s. 462–470.

³⁷ S. Lowenstein, *Ashkenazic* [33], s. 162; K. Filipowska, *Rodzina żydowska* [6], s. 411. Przytaczam dane wyłącznie dla panien, gdyż pruskie prawo o małżeństwach z 1875 roku ustaliło minimalny wiek ożenku na 20 lat, co skutkowało brakiem panów młodych w Wolsztynie żeniących się poniżej 20. roku życia. Prawo z 1875 roku ustalało wiek zamążpójścia na 16 lat. „Deutsches Reichsgesetzblatt” 1875, Nr. 4, s. 23–40.

³⁸ C. Freeze, *Jewish marriage and divorce* [12], s. 291.

³⁹ S. Lowenstein, *Ashkenazic* [33], s. 157.

⁴⁰ Niektórzy badacze (S. Lowenstein, C. Freeze, S. Kowalska-Glikman) poddają analizę aktów ślubu wyłącznie pod kątem struktury wieku, nie podejmując się wyliczenia średniej. Takie podejście utrudnia syntetyczne ujęcie zagadnienia. Zasadniczą interpretację zwyczajów ślubnych przeprowadzam w części poświęconej średniej wieku zawierania małżeństwa, tutaj ograniczając się do podstawowego wniosku wynikającego z analizy struktury wieku – odrębności Żydów z zaboru pruskiego.

Średni wiek zawierania małżeństwa

W społecznościach o płodności naturalnej⁴¹, w których praktycznie cała płodność miała miejsce w ramach instytucji małżeństwa⁴², wiek małżeństwa był podstawowym czynnikiem regulującym płodność⁴³. Dzięki temu, że badaniem zostały objęte akta ślubów chrześcijan z lat 1821–1825, możliwe jest fragmentaryczne porównanie prawidłowości ślubnych wśród piotrkowian wyznania żydowskiego i piotrkowian wyznania chrześcijańskiego. Chociaż akta stanu cywilnego Piotrkowa rejestrują tylko wiek deklarowany nupturientów, zgłaszano go stosunkowo dokładnie. W całym badanym okresie, obejmującym 62 lata, średnia wieku zawierania małżeństw pierwszych, a zatem najistotniejszych pod względem wpływu na płodność, wynosiła 22,3 lata wśród kawalerów, natomiast dokładnie 20 lat wśród panien (tabela 7 i 8). W latach dwudziestych kawalerowie żydowscy żenili się przeciętnie w wieku o pięć lat młodszym niż chrześcijańscy (23,4 i 28,5), natomiast panny w wieku młodszym o ponad dwa lata (21,2 i 23,5). W społeczności chrześcijańskiej wiek zawarcia ślubu zawyżał znaczny udział żołnierzy, na 113 kawalerów – 27 było żołnierzami. Po ich wyłączeniu z badania wiek ślubu obniża się do 26,7 dla kawalerów i 22,3 dla panien. W badanym okresie średnia wieku zawarcia małżeństwa wśród Żydów obniżała się systematycznie i zatrzymała w połowie XIX wieku.

Prawdopodobnie, niższy u Żydów wiek zawierania małżeństwa niż u chrześcijan był cechą uniwersalną w miastach na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. W Toruniu w latach 1851–1900 katoliczki stawały na ślubnym kobiercu w wieku 25,0–26,6, natomiast Żydówki stawały po chupą w wieku 22,1–23,2 lat. W Szczekocinach, katoliczki – w wieku 25,8, Żydówki zaś w wieku 20,3⁴⁴. Podobny obraz wyłania się z pośredniego porównania danych dla Żydów i chrześcijan z wielu

---

⁴¹ Dyskusje na temat granic płodności naturalnej można znaleźć między innymi w: John Knodel, *Demographic behavior in the past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries*, Cambridge 1988, s. 252–253; Anthony Carter, *Agency and fertility: for an ethnography of practice*, w: *Situating fertility. Anthropology and demographic inquiry*, red. Susan Greenhalgh, Cambridge 1995, s. 59–62; Jean-Pierre Bardet, *Urodzenie w kontekście płodności naturalnej*, PDP 23, 2002, s. 7–19.

⁴² Odsetek urodzeń nieślubnych w żydowskim Piotrkowie względem wszystkich urodzeń w latach o najpełniejszej rejestracji, to jest dwudziestych XIX wieku, wynosił 0,9% – znacznie mniej niż w chrześcijańskich społecznościach miejskich.

⁴³ Krystyna Górna, *Rodzina na Górnym i Dolnym Śląsku w XVIII–XIX wieku. Kontynuacje i zmiany demograficzne*, PDP 26, 2005, s. 49.

⁴⁴ Agnieszka Zielińska-Nowicka, *Parafia rzymskokatolicka świętych Janów w Toruniu w latach 1793–1914. Wybrane zagadnienia demograficzne*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 67, 2007, s. 151; A. Zielińska, *Żydzi w Toruniu* [6], s. 148; L. Frączek, *Ludność parafii szczekocińskiej* [7], s. 83 i n.

Tabela 7. Średni wiek zawierania małżeństwa u Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1870 (chrześcijaństwo – lata 1821–1825) według stanu cywilnego

Lata	Kawalerowie						Wdowcy						Rozwodnicy		
	z pannami			z wdowami			z pannami			z wdowami			ogółem		
	ogółem	średnia arytmetyczna	liczba zdarzeń	ogółem	średnia arytmetyczna	liczba zdarzeń	ogółem	średnia arytmetyczna	liczba zdarzeń	ogółem	średnia arytmetyczna	liczba zdarzeń	ogółem	średnia arytmetyczna	liczba zdarzeń
1808–1810	25,1	21	21	–	–	–	7	–	–	–	4	–	–	–	–
1811–1820	23,8	128	121	–	–	7	43,6	22	39,3	13	43,6	22	–	–	–
1821–1830	23,4	193	185	–	–	8	39,0	34	32,5	21	39,0	34	–	–	–
1831–1840	22,0	124	119	–	–	4	39,5	40	35,0	25	39,5	40	–	–	2
1841–1850	22,7	288	267	–	–	19	39,8	65	34,6	44	39,8	65	–	–	1
1851–1860	21,6	386	357	–	–	19	39,6	92	34,2	45	39,6	92	–	–	11
1861–1870	21,6	400	388	–	–	6	42,3	91	35,8	48	42,3	91	–	–	13
Ogółem	22,3	1540	1458	23,8	23,8	63	40,6	351	35,1	200	40,6	351	28,6	28,6	27
Chrześcijaństwo															
1821–1825	28,5	124	113	34,0	34,0	10	45,8	14	42,4	10	–	4	–	–	1
Chrześcijaństwo bez żołnierzy															
1821–1825	27,2	94	86	–	–	7	42,4	10	42,4	10	–	4	–	–	14
Chrześcijaństwo, małżeństwa, w których kawaler był żołnierzem															
1821–1825	32,5	30	27	35,0	35,0	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–

W tabeli pominięto średnie o podstawie niższej niż 10 przypadków; z tego względu nieprezentowane są osobno dane o rozwiedzionych. Średnie obliczone na podstawie deklarowanego wieku małżeństwa. W badaniu zostali pominięci mężczyźni o niezdeklarowanym w akcie stanie cywilnym.

Tabela 8. Średni wiek zawierania małżeństwa przez Żydówki w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1870 (chrześcijanki – lata 1821–1825) według stanu cywilnego

Lata	Panny						Wdowy						Rozwiedzione			
	ogółem			z wdowcami			ogółem			z kawalerami			z wdowcami		ogółem	
	średnia arytmetyczna	liczba zdarzeń	średnia arytmetyczna	liczba zdarzeń	średnia arytmetyczna	liczba zdarzeń	średnia arytmetyczna	liczba zdarzeń	średnia arytmetyczna	liczba zdarzeń	średnia arytmetyczna	liczba zdarzeń	średnia arytmetyczna	liczba zdarzeń	średnia arytmetyczna	liczba zdarzeń
1808–1810	21,3	29	21,9	21	4	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1811–1820	20,9	137	20,8	121	13	30,4	16	7	9	–	–	–	–	–	–	–
1821–1830	21,2	206	21,2	185	21,6	21	36,9	21	8	40,2	13	–	–	–	–	–
1831–1840	20,1	240	19,9	119	20,4	25	35,2	26	4	39,8	14	1	–	–	–	–
1841–1850	19,8	328	19,6	267	21,2	44	32,6	40	28,5	36,9	19	4	–	–	–	–
1851–1860	19,6	412	19,3	357	21,0	45	33,3	64	27,3	36,2	43	24,9	13	–	–	–
1861–1870	19,7	454	19,5	388	21,6	48	37,2	49	6	39,5	39	6	–	–	–	–
Ogółem	20,0	1806	19,9	1458	21,2	200	34,4	219	28,3	37,6	140	24,9	24	–	–	–
Żydzi																
Chrześcijaństwo																
1821–1825	23,5	123	23,0	113	29,1	10	37,5	14	34,8	10	4	–	–	–	–	–
Chrześcijaństwo bez żołnierzy																
1821–1825	22,9	97	22,3	86	29,1	10	40,0	11	37,6	7	4	–	–	–	–	–
Chrześcijaństwo, małżeństwa, w których kawaler był żołnierzem																
1821–1825	25,5	27	25,5	27	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–

W tabeli pominięto średnie o podstawie niższej niż 10 przypadków; z tego względu nie prezentowane są osobno dane o rozwiedzionych. Średnie obliczone na podstawie deklarowanego wieku małżeństwa. W badaniu zostały pominięte kobiety o niezdeklarowanym w akcie stanie cywilnym.

innych miast⁴⁵. Piotrkowscy Żydzi zawierali małżeństwa wcześniej również od Żydów w zaborze pruskim i dalej na zachód⁴⁶. 20. rok życia wydaje się typowym wiekiem zamążpójścia dla Żydówek w zaborze rosyjskim, austriackim i strefie osiedlenia (tabela 11), przypuszczalnie był zbliżony do wieku zamążpójścia chłopek⁴⁷ wychodzących za mąż wcześniej niż panny w miastach.

Listy płatników składek na rzecz dozoru bóżniczego, wskazujące wysokość zapłaconej składki, pozwoliły na odtworzenie pozycji majątkowej około jednej trzeciej ojców kawalerów oraz około połowy ojców panien (tabela 9). O ile część list płatników składek zawierała imienne spisy zwolnionych z podatków, udało się również w analizie ująć najuboższych. Pierwsza, biedniejsza, połowa wpłacała składki wysokości nieprzekraczającej 6% maksymalnej wysokości składki płaconej w danym roku. Ojcowie uiszczający składki wyższe niż 6% zakwalifikowani zostali do bogatszej połowy. Dodatkowo spośród nich wydzieliłem warstwę najbogatszych 10% płatników. Kolejną grupę stanowili ojcowie najubożsi, zwolnieni z podatków. Zastosowanie takiego podziału ujawnia silny związek

⁴⁵ W przebadanych miejscowościach średnia wieku zawierania małżeństwa wśród Żydów u kawalerów wahała się między 20,3 a 23,7 roku, u panien między 17,4 a 20,7, natomiast wśród chrześcijan u kawalerów między: 25,0 a 28,1, u panien między 20,8. a 24,6. Teresa Krotla, *Ludność parafii Bielawskiej w latach 1766–1830 (na podstawie ksiąg metrykalnych)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka»” 46, 1991, nr 4, s. 417–419; Kazimierz Zajac, *Studium nad ruchem naturalnym miasta Rymanowa w świetle ksiąg parafialnych z lat 1850–1950*, PDP 3, 1970, s. 161; Anna Mioduszevska, *Kondycja demograficzna rodziny parafian choroskich w drugiej połowie XVIII i na początku XIX wieku. Uwagi wstępne*, [w:] *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. Cezary Kukło, Warszawa 2008, s. 420; Konrad Rzemieniecki, *Ludność parafii radzionkowskiej w latach 1801–1850*, PDP 23, 2002, s. 29; Jerzy Spychała, *Śluby w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766–1870*, [w:] *Śląskie studia demograficzne*, t. 1: *Śluby*, Wrocław 1995, s. 23; Hanna Kurowska, *Gubin i jego mieszkańcy. Studium demograficzne XVII–XIX w.*, Zielona Góra 2010, s. 137–139; Pelagia Kwapulińska, *Śluby w parafii kochłowieckiej w XIX wieku*, w: *Śląskie studia demograficzne*, t. 1: *Śluby*, Wrocław 1995, s. 86; Małgorzata Zmijewska, *Ludność parafii tyskiej od 1749 roku do połowy XIX wieku w świetle ksiąg metrykalnych. Studium demograficzno-społeczne*, praca doktorska napisana pod kier. Antoniego Barciaka, Uniwersytet Śląski, Katowice 2007, s. 83; Danuta Daszkiewicz-Ordylowska, *Śluby w parafii toszeckiej w latach 1789–1877*, [w:] *Śląskie studia demograficzne*, t. 1: *Śluby*, Wrocław 1995, s. 59; Archiwum domowe Jakuba Goldberga, teczka *Małżeństwa*, podstawa źródłowa do artykułu *Małżeństwa Żydów polskich w XVIII w.*; J. Mironczuk, *Żydzi w okręgu bóżniczym* [6], s. 68; A. Markowski, *Między wschodem a zachodem* [6], s. 122; L. Frączek, *Ludność parafii szczekocińskiej* [7], s. 83 i n.

⁴⁶ Zob. wspomniany wyżej przykład Fordonu, Torunia, a także: Jona Schellekens, *Determinants of age at first marriage among Jews in Amsterdam, 1625–1724*, „Journal of Family History” 24, 1999, s. 154; Alice Goldstein, *Some demographic characteristics of village Jews in Germany: Nonnenweier, 1800–1931*, [w:] *Modern Jewish fertility*, red. Paul Ritterband, Leiden 1981, s. 123; Paula Hyman, *Jewish fertility in nineteenth century France*, [w:] *Modern Jewish fertility*, red. Paul Ritterband, Leiden 1981, s. 91; Steven Lowenstein, *Voluntary and involuntary limitation of fertility in nineteenth century Bavarian Jewry*, [w:] *Modern Jewish fertility*, red. Paul Ritterband, Leiden 1981, s. 98.

⁴⁷ Sabina Rejman, *Ludność podmiejska Rzeszowa w latach 1784–1880. Studium demograficzno-historyczne*, Rzeszów 2006, s. 146; K. Górna, *Rodzina na Górnym* [44], s. 50.

między majątkiem ojca a wiekiem zawarcia małżeństwa. Dzieci z najbogatszych rodzin brały ślub około dwa lata wcześniej w porównaniu do dzieci z najbiedniejszych rodzin. Średnie wieku policzone dla wszystkich wypadków, w których udało się ustalić pozycję majątkową ojca, są niższe względem średnich obliczonych dla synów i córek wszystkich ojców (tabele 7 i 8). Związane jest to ze zbyt niskim udziałem w średniej grupy najuboższej – tylko dwie list płatników: z lat 1851 i 1865, wyjątkowo rejestrują głowy rodzin zwolnionych z podatku. W grupie zwolnionych z podatku znajdowali się również główni urzędnicy gminni oraz rabin. O ile takich osób było zaledwie kilka, ich teoretyczne uczestnictwo w grupie najuboższych nie zniekształciło wyników dotyczących tej grupy⁴⁸.

Tabela 9. Średni wiek zawarcia małżeństwa u Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1821–1850 w zależności od statusu majątkowego ojca

Pozycja majątkowa ojca	Średni wiek zawarcia małżeństwa przez			
	syna		córkę	
	średnia arytmetyczna	liczba zdarzeń	średnia arytmetyczna	liczba zdarzeń
Najbiedniejsi, zwolnieni z podatku	22,2	148	19,8	231
I połowa płatników, płacąca niższe składki	21,0	97	19,3	142
II połowa płatników, płacąca wyższe składki	20,4	80	18,3	158
w tym najbogatszych 10%	20,1	15	18,1	33
Ogółem	21,4	325	19,2	531

Badaniem zostały objęte małżeństwa pierwsze. Pozycja majątkowa ojca każdorazowo określona przy ślubie dziecka. Średnie obliczone na podstawie deklarowanego wieku małżeństwa.

W badaniu wpływu czynnika zawodowego na średni wiek małżeństwa wziąłem pod uwagę, prócz zawodu kawalera, zawód jego ojca i teścia – zachodzi bowiem silna korelacja między zmianami w średnim wieku zawierania małżeństwa kawalerów wykonujących dany zawód a wiekiem zwania małżeństwa przez synów ojców pracujących w tymże zawodzie ($r = 0,83$). Ponieważ w większości aktów dane o zawodach były niekompletne, w badaniu tym ważniejsze są względne relacje niż dokładne średnie. Najwcześniej (tabela 10) wstępowały w związek małżeński dzieci handlujących, najpóźniej zaś dzieci wyrobników. Pomiedzy tymi dwiema skrajnościami uplasowały się dzieci wykonawców innych zawodów. Wyjątkiem są dzieci pracowników sektora (proto-)przemysłowego, których

⁴⁸ Najważniejsi urzędnicy byli zwalniani z podatków również w Swarzędzu. Anna Michalowska-Mycielska, *The Jewish community authority and social control in Poznań and Swarzędz, 1650–1793*, Wrocław 2008, s. 119, 203.

córki wychodziły za mąż tak wcześnie, jak córki handlujących, natomiast synowie żenili się tak późno, jak synowie wyrobników i ubogich. Różnica ta wpływa na osłabienie korelacji między średnim wiekiem zawierania małżeństwa przez synów i córki ojców pracujących w tym samym zawodzie ($r = 0,65$). Spośród kawalerów, dla których został określony zawód w akcie ślubu, najwcześniej żenili się kawalerowie żyjący „przy rodzicach”, co było powiązane ze wsparciem ekonomicznym udzielanym przez rodziców parom młodym, przyspieszającym wstąpienie w związek⁴⁹. Takie określenie wpisane w miejsce zawodu zapewne sygnalizowało raczej, że panowie młodzi zamierzają żyć w domu rodzinnym jeszcze przez jakiś czas po ślubie, niż to, że nie wykonywali żadnego zawodu. Najpóźniej żenili się żołnierze, którym zakaz ożenku przeszkadzał w podjęciu takiej decyzji.

Tabela 10. Średnia wieku zawierania małżeństwa u Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1867 według zawodu

Zawód	Średnia wieku małżeństwa								
	kawalera ^a według zawodu						panny ^b według zawodu jej ojca		
	kawalera			ojca kawalera					
	l.b.	%	średnia arytmetyczna	l.b.	%	średnia arytmetyczna	l.b.	%	średnia arytmetyczna
Rzemiosło	223	41,3	23,2	113	25,6	22,5	128	20,1	19,8
w tym:									
terminatorzy	18	3,3	21,9	–	–	–	–	–	–
czeladnicy	15	2,8	22,7	–	–	–	–	–	–
pozostali	190	35,2	23,3	113	25,6	22,5	128	20,1	19,8
Handel	63	11,7	22,8	138	31,3	20,8	209	32,8	19,1
w tym:									
kupcy	21	3,9	21,5	40	9,1	20,2	65	10,2	18,9
pozostali	42	7,8	23,4	98	22,2	21,1	144	22,6	19,1
Przemysł	30	5,6	23,9	36	8,2	22,8	46	7,2	19,0
Usługi	58	10,7	23,7	54	12,2	22,5	84	13,2	19,8
Przy rodzinie	36	6,7	19,6	.	.	.	.	.	.
Wyrobnik	94	17,4	23,7	78	17,7	23,6	133	20,9	20,4
Żołnierz	27	5,0	32,0	–	–	–	–	–	–
Ubogi	–	–	–	9	2,0	23,2	18	2,8	19,5
Pozostałe zawody	9	1,7	23,6	12	2,7	22,1	17	2,7	19,7
Wszystkie zawody	540	100,0	23,5	441	100,0	22,2	637	100,0	19,6
Brak danych	886	62,1	21,7	985	69,1	22,5	1031	61,8	20,4
Wszyscy	1426	100,0	22,4	1426	100,0	22,4	1668	100,0	20,1

^a Dotyczy małżeństw pierwszych dla kawalera.

^b Dotyczy małżeństw pierwszych dla panny.

⁴⁹ John Hajnal, *European marriage patterns in perspective*, [w:] *Population in history. Essays in historical demography*, red. David V. Glass, David E.C. Eversley, London 1965, s. 133.

Tabela 11. Średni wiek zawierania małżeństwa w wybranych społecznościach żydowskich

Lata	Kawaler	Panna
Korosteszów ^a		
1854	20,1	18,6
Ostrołęka ^b		
1830–1843	22,8	19,8
Rosja europejska ^c		
1867–1871	22,6	<21,0
1882–1886	24,5	21,3
1901–1902	26,6	23,5
Suwałki ^d		
1827–1834	22,0	20,0
1842	23,0	19,9
1858	21,6	20,7
Wilno ^a		
1851	23,4	19,5
Województwo krakowskie ^e		
1790–1792	19,5	17,0
Ziemia wieluńska, powiat ostrzeszowski ^e		
1790–1792	21,4	20,2

Uwaga: jeśli nie stwierdzono inaczej, dane dotyczą małżeństw pierwszych.

^a ChaeRan Freeze, *Jewish marriage and divorce in Imperial Russia*, Hanover–London 2002, s. 52.

^b Jan Mironczuk, *Żydzi w okręgu bożniczym w Ostrołęce w świetle księgi ślubów z lat 1830–1843*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2008 (225), s. 68.

^c Dotyczy małżeństw pierwszych i powtórných. Sergio Della Pergola, *La trasformazione demografica della diaspora ebraica*, Torino 1983, s. 178.

^d Artur Markowski, *Między wschodem a zachodem. Rodzina i gospodarstwo domowe Żydów suwalskich w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 2008, s. 122.

^e Wiek szacowany na podstawie struktury wiekowej osób pozostających w związku małżeńskim i poza nim (*singulate mean age at marriage*). Obliczenia własne na podstawie materiałów archiwalnych Jakuba Goldberga,teczka *Małżeństwa*, archiwum domowe Jakuba Goldberga.

Duże zróżnicowanie w wieku zawarcia pierwszego małżeństwa pomiędzy poszczególnymi grupami społeczno-zawodowymi jest charakterystyczne dla okresu przedprzemysłowego, w którym zajmowana pozycja bezpośrednio miała wpływ na tempo akumulacji kapitału potrzebnego do założenia nowego gospodarstwa. Przypuszczać można, że w okresie późniejszym względem lat objętych badaniem, to jest po 1870 roku, zróżnicowanie w wieku zawarcia małżeństwa zmniejszyło się, tak jak to miało miejsce w innych uprzemysławiających się miejscowościach w XIX wieku⁵⁰.

⁵⁰ K. Górna, *Rodzina na Górnym* [44], s. 50 i n.

Zależność między wiekiem zawarcia małżeństwa a statusem społeczno-ekonomicznym nie daje się jednak opisać według jednego schematu. Zasadnicza linia podziału przebiega między miastem a wsią⁵¹. W społecznościach wiejskich i wiejsko-miejskich – Radzionkowie – wyższy stan społeczny przyspieszał założenie rodziny; dzieci kmieci wstępowały w związek małżeński najwcześniej, komorników zaś najpóźniej⁵². Przeciwnie było w niektórych społecznościach miejskich – warszawskiej i poznańskiej połowy XIX wieku, badanych przez S. Kowalską-Glikman i Krzysztofa Makowskiego – wcześniej wstępowali w związek małżeński ci, których pozycja społeczna w obrębie danej grupy zawodowej zmuszała do wcześniejszego wkroczenia na rynek pracy (wyrobnicy, służba, czeladnicy)⁵³. Ale, jak wskazali Sabina Rejman i Jerzy Spychała, miejskie zależności zauważone w Warszawie i Poznaniu nie były uniwersalne⁵⁴. W Strzelcach Opolskich tkacze żenili się stosunkowo późno nie tylko wtedy, kiedy ich rzemiosło upadło pod wpływem industrializacji, lecz również w czasach najprzychylniejszych dla nich ekonomicznie.

Społeczność Piotrkowa również łamie schemat. Tutaj niewykwalifikowani rzemieślnicy (terminatorzy) żenili się najwcześniej (21,9), najpóźniej rzemieślnicy, o których wiadomo, że nie byli ani terminatorami, ani czeladnikami (23,3). Przeciwna tendencja występuje wśród osób zajmującym się handlem: kupcy żenili się wcześniej (21,5) niż pozostali handlarze (23,4).

Żydzi w Piotrkowie Trybunalskim wstępowali w związki wcześniej, ale nie na tyle wcześniej, jak to sugestywnie opisywali maskile w swoich pamiętnikach. Mosze Leib Lilienbum ze zgrozą opisywał, że w 1857 roku, gdy miał czternaście lat, zaaranżowano mu ślub z jedenastolatką, choć niezupełnie był świadom sytuacji, w jakiej się znalazł. Aron Guenzburg, który ożenił się w tym samym wieku, również nie miał większego wpływu na swój ślub (w 1809 roku), a po latach wspominał go jak „koniec świata”⁵⁵. Sugestywne wspomnienia obu luminarzy żydowskiego oświecenia krytykujących wczesne związki utrwaliły w tradycyjnej historiografii pogląd o powszechności i tradycyjności (zbyt) wczesnych

---

⁵¹ Zbigniew Kwaśny, *Z najnowszych badań nad rozwojem demograficznym ludności Śląska w XVIII i XIX wieku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka»” 43, 1988, nr 2, s. 292.

⁵² Marek Górny, *Wiek nowożeńców w parafii Radzionków w latach 1851–1870*, „Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka»” 36, 1981, nr 4, s. 578.

⁵³ S. Kowalska-Glikman, *Ruchliwość* [34], s. 27; K. Makowski, *Rodzina poznańska* [36], s. 87 i n.

⁵⁴ S. Rejman, *Ludność* [48], s. 147; J. Spychała, *Śluby* [46], s. 26.

⁵⁵ *Everyday life* [31], s. 305, 354.

małżeństw wśród Żydów⁵⁶. Pogląd ten krytykowali J. Goldberg i S. Stampfer⁵⁷, a materiał z Piotrkowa dodatkowo potwierdza ich argumentację: bardzo wczesne małżeństwa nie były racjonalne, związki niedojrzałych emocjonalnie i seksualnie ludzi nie mogły spełniać swojej społecznej funkcji. Pogląd ten podzielali również maskile, którzy jednak przecenili rozmiar zjawiska. Jak widać, „nieoświecona” społeczność Piotrkowa również unikała zbyt wczesnych związków. Nawet dziewczyny wywodzące się z bogatych elit przeciętnie wychodziły za mąż w dojrzałym wieku (18. rok życia) – istotnie nieco wcześniej niż córki biedniejszych Żydów, ale w nie tak wcześniej, jak żony Guenzburga i Lilienbluma.

Interesujący jest wyraźny, utrzymujący się przez całe zbadane 63 lata, spadkowy trend w wieku zawarcia związku w Piotrkowie. Czy oznacza to stopniowe polepszanie pozycji ekonomicznej Żydów w Piotrkowie? A może postępującą izolację Żydów piotrkowskich, nasilanie postaw konserwatywnych lub wpływ chasydyzmu? Można jedynie spekulować. Akta rządowe rejestrują silny spór między „talmudystami” (wyznawcami judaizmu rabinicznego) a „sektą” chasydów, do której należał miejscowy cadyk i lekarz Chaim Dawid Bernard⁵⁸. Obniżanie się wieku nowożeńców obustronnie pierwszych jest sprzeczne z oczekiwaniami – wszak, jak twierdzi A. Markowski, w pierwszej połowie XIX wieku postępową pauperyzacją Żydów Królestwa Polskiego, co miało stopniowo opóźnić wiek zawarcia ślubu⁵⁹.

Różnica wieku między nupturientami

W 68,4% związków pierwszych mężczyzna był starszy (tabela 12), natomiast młodszy jedynie w 16,4%. Jeszcze większy odsetek starszych mężczyzn był w związkach z udziałem owdowiałych i rozwiedzionych mężczyzn. Odsetek starszych mężczyzn mała, jeśli mężczyzna wybierał za żonę wdowę lub rozwiedzioną. W nielicznych związkach kawalerów z wdowami większość kawalerów była młodsza – aż 76,2%. W literaturze dotyczącej ludności chrześcijańskiej

---

⁵⁶ J. Katz, *Tradition and crisis* [14], s. 116; M. Zborowski, E. Herzog, *Life is with people* [14], s. 135–136.

⁵⁷ J. Goldberg, *Die Ehe* [2], s. 483–515; S. Stampfer, *Families, rabbis and education* [12], s. 7–23.

⁵⁸ AP Łódź, Piotrkowski Rząd Gubernialny. Anteriora, sygn. 2548, k. 253–260; Mojżesz Feinkind, *Dzieje Żydów w Piotrkowie i okolicy od najdawniejszych czasów do chwili obecnej*, Piotrków 1930, s. 45.

⁵⁹ Artur Markowski, *Between tradition and economy. Jewish family and household in the Polish kingdom in pre-emancipation era (to 1862)*, „Цайтшыфт” 7, 2012, s. 41 i n.

starszeństwo wdowy objaśnia się przeważnie jej atrakcyjną pozycją majątkową⁶⁰, „atrakcyjność” ta jednak musiała być umiarkowana, gdyż jedynie 4% piotrkowskich kawalerów zdecydowało się ożenić z wdowami, a 80–91% wdów nigdy повторно nie wyszła za mąż⁶¹. Podobnie „atrakcyjna” była dla młodszych mężczyzn pozycja rozwiedzionych kobiet. Jeśli w związku pierwszym kawaler był starszy od panny (tabela 13), to w 70% wypadków o 1–4 lata; jeśli młodszy, to wiekiem był jeszcze bardziej zbliżony do żony – prawie wszyscy, 92%, byli starsi o 1–4 lata. W związkach, w których żona była przeważnie starsza od męża, to jest między kawalerami a wdowami, różnica wieku była większa – tylko 43,5% było starszych o 1–4 lata, a kolejne 27,1% o 5–9 lat. Naturalnie największe różnice wiekowe między nupturientami występowały w związkach między wdowcami a pannami i wdowami, w których blisko 1/4 mężów była starsza o ponad 20 lat od żon.

Tabela 12. Nupturienty żydowskie w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1870 według różnicy wieku i stanu cywilnego

Mąż względem żony	Stan cywilny											
	kawaler				wdowiec				rozwiedziony		wszyscy	
	panna		wdowa		panna		wdowa		wszystkie		rozwiedziona	
	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%
Starszy	983	68,4	10	15,9	188	97,4	111	82,2	25	92,6	11	50,0
Równoletni	219	15,2	5	7,9	2	1,0	11	8,1	1	3,7	3	13,6
Młodszy	236	16,4	48	76,2	3	1,6	13	9,6	1	3,7	8	36,4
Razem	1438	100,0	63	100,0	193	100,0	135	100,0	27	100,0	22	100,0

Wśród chrześcijańskiej ludności Piotrkowa, w porównaniu do Żydów, nieco mniej było związków pierwszych zawieranych przez równoletnich nupturientów (tabela 16), a więcej tych, w których jedno było starsze. Odpowiednio zwiększa się przeciętna różnica wieku między nupturientami (tabela 17). Jeśli wśród chrześcijan w związku pierwszym kawaler był starszy od panny, to w 70% wypadkach o 1–9 lat; jeśli młodszy, to wiekiem był bardziej zbliżony do żony – prawie wszyscy, 92%, byli młodszy o 1–9 lat. Wśród wyznawców judaizmu analogiczne odsetki zawarły się w przedziale wiekowym 1–4 lat.

Preferencje wśród kawalerów do starszych panien były związane bezpośrednio z wiekiem (tabela 14 i 15). Najmłodszy, poniżej 20. roku życia, żenił się z kobietami przeważnie równoletnimi lub minimalnie starszymi. Im starszy był kawaler, z tym

⁶⁰ J. Spychała, *Śluby* [46], s. 22. Podobne różnice między wiekiem nupturientów w zależności od ich stanu cywilnego zauważyli również: P. Kwapulińska, *Śluby* [46], s. 85; D. Daszkiewicz-Ordylowska, *Śluby* [46], s. 62 i n.

⁶¹ Zob. s. 25.

Tabela 14. Średnia wieku zawarcia małżeństwa i różnica w wieku nupturientów żydowskich w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1870 według wieku pana młodego

Wiek pana młodego	Małżeństwa obustronnie pierwsze				Małżeństwa pierwsze kawalerów			
	liczba małżeństw	średnia wieku		średnia różnica wieku	liczba małżeństw	średnia wieku		średnia różnica wieku
kawalera		panny	kawalera			panny, wdowy, rozwiedzionej		
<20	394	18,5	18,7	-0,1	411	19,4	19,0	0,4
20–24	695	21,8	19,9	1,7	727	21,8	20,4	1,4
25–29	266	26,2	21,3	4,9	287	26,2	21,8	4,4
30–34	67	31,2	21,9	9,3	72	31,2	22,8	8,3
≥35	19	36,7	21,0	15,7	23	36,9	23,7	13,2
Razem	1451	22,3	20,1	2,2	1520	22,4	20,5	2,0

Tabela 15. Średnia wieku zawarcia małżeństwa i różnica w wieku nupturientów żydowskich w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1870 według wieku panny młodej

Wiek panny młodej	Małżeństwa obustronnie pierwsze				Małżeństwa pierwsze panien			
	liczba małżeństw	średnia wieku		średnia różnica wieku	liczba małżeństw	średnia wieku		średnia różnica wieku
kawalera		panny	kawalera, wdowca, rozwiedzionego			panny		
<20	666	21,0	18,0	2,9	775	22,1	18,0	4,0
20–24	695	23,0	21,2	1,8	878	24,8	21,2	3,6
25–29	76	25,3	25,8	-0,5	100	28,0	25,8	2,2
≥30	8	.	.	.	23	37,2	31,7	5,5
Razem	1445	22,4	20,0	2,4	1776	23,9	20,2	3,7

Tabela 16. Nupturienti chrześcijańscy (pierwsze związki) w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1821–1825 według różnicy wieku

Mąż względem żony	Liczba małżeństw	%
Starszy	81	74,3
Równoletni	4	3,7
Młodszy	24	22,0
Razem	109	100,0

Tabela 17. Nupturieneci chrześcijańscy w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1821–1825 według grup różnicy wieku i stanu cywilnego

Różnica wieku	Kawaler		Panna	
	starszy/a od			
	panny		kawalera	
	l.b.	%	l.b.	%
1–4	31	38,3	15	62,5
5–9	26	32,1	7	29,2
10–14	17	21,0	2	8,3
15–19	5	6,2	–	–
≥20	2	2,5	–	–
Razem	81	100,0	24	100,0

młodsza od siebie żenił się panną – średnia wieku wszystkich mieściła się w zakresie 18,7–21,9 lat. W efekcie wiek kawalerów był tylko nieznacznie pozytywnie skorelowany z wiekiem preferowanych przez nich panien (tabela 20). Mamy do czynienia zatem z „lustrzanym odbiciem” preferencji – najmłodszy kawalerowie żenią się z nieco starszymi od siebie pannami, natomiast najstarsze panny młode wychodzą za nieco młodszych od siebie kawalerów. Podobne zjawisko obserwujemy wśród piotrkowskich chrześcijan w latach 1821–1825 (tabele 18 i 19), a także w parafii jasińskiej w latach 1778–1880 – w jedynej innej miejscowości przebadanej pod tym względem. Preferencje do starszych panien u najmłodszych kawalerów, zdaniem autorów wspomnianego badania, przeczą popularnym opiniom, że dominująca tendencja do ożenku z młodszymi pannami wynika z wcześniejszego dojrzewania kobiet. Nieco starsze panny mogły być doceniane za umiejętności przydatne w gospodarstwie z młodym mężem bądź pozycję majątkową jej rodziny. Podobnie ekonomicznie atrakcyjnymi względami tłumaczą śluby panien powyżej 30. roku życia z przeważnie młodszymi od nich kawalerami: „kobiety mogły bowiem w wielu wypadkach dysponować majątkiem odziedziczonym po starszych bądź zmarłych rodzicach, dzięki czemu stawały się atrakcyjną partią”⁶². Po pierwsze, nie można się zgodzić z twierdzeniem, że to rodzina pana młodego wybiera pannę młodą oraz że to jej pozycja była czynnikiem decydującym. Małżeństwo wśród Żydów i chrześcijan dowolnego stanu było zawierane za obopólną zgodą rodzin przez nupturientów o zbliżonej pozycji społeczno-ekonomicznej. Jediną różnicą wśród Żydów był szacunek do wiedzy o prawie żydowskim, która mogła zastąpić lub uzupełnić czynnik finansowy w doborze małżonków⁶³. W konsekwencji równouprawnione

⁶² R. Gaziński i in., *Śluby w parafii ewangelickiej* [35], s. 67–71.

⁶³ C. Freeze, *Jewish marriage and divorce* [12], s. 25; M. Zborowski, E. Herzog, *Life is with people* [14], s. 272; J. Katz, *Tradition and crisis* [14], s. 178.

będzie stwierdzenie, że młodszy kawaler był „atrakcyjną partią”. Po drugie, należy wziąć pod uwagę specyfikę rynku matrymonialnego. Im później panna wychodziła za mąż, tym częściej zgadzała się wyjść za przeciętnie starszego od niej wdowca (tabela 5). Ograniczenie badania do pierwszych związków dla obu stron nie pozwala zbadać, czy starsze panny nie preferowały po prostu bliższych sobie wiekowo wdowców. Jeśli w badaniu preferencji wiekowych panien stających pierwszy raz pod chupą uwzględnimy również wdowców i rozwiedzionych, to efekt „lustrzanego odbicia”, przynajmniej w Piotrkowie, zanika.

Tabela 18. Średnia wieku zawarcia małżeństwa i różnica w wieku u nupturientów chrześcijańskich w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1821–1825 według wieku pana młodego

Wiek pana młodego	Małżeństwa obustronnie pierwsze				Małżeństwa pierwsze kawalerów			
	liczba małżeństw	średnia wieku		średnia różnica wieku	liczba małżeństw	średnia wieku		średnia różnica wieku
		kawalera	panny			kawalera	panny, wdowy, roz- wiedzionej	
<20	8	18,5	19,3	-0,7	8	18,5	19,3	-0,7
20–24	28	22,4	23,1	-0,6	29	22,4	23,5	-1,0
25–29	37	26,9	23,1	3,8	39	27,0	23,7	3,3
30–34	14	31,3	23,7	7,6	18	31,3	25,9	5,3
35–39	13	36,2	25,8	10,4	15	36,5	27,3	9,3
≥40	9	.	.	.	11	44,3	30,0	14,3
Razem	109	28,3	23,7	4,5	120	28,7	24,7	4,0

Tabela 19. Średnia wieku zawarcia małżeństwa i różnica w wieku nupturientów chrześcijańskich w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1821–1825 według wieku panny młodej

Wiek panny młodej	Małżeństwa obustronnie pierwsze				Małżeństwa pierwsze dla panny			
	liczba małżeństw	średnia wieku		średnia różnica wieku	liczba małżeństw	średnia wieku		średnia różnica wieku
		kawalera	panny			kawalera, wdowca, roz- wiedzonego	panny	
<20	22	24,8	17,9	6,9	23	25,7	17,9	7,8
20–24	43	26,8	21,7	5,1	47	27,3	21,7	5,6
25–29	31	30,2	26,7	3,4	32	30,6	26,8	3,8
≥30	13	34,3	33,0	1,3	17	36,5	33,2	3,3
Razem	109	28,3	23,7	4,5	119	25,9	21,7	4,1

Jeśli jednak ograniczymy badanie do małżeństw pierwszych, to trzeba zauważyć, że u jasienickich i piotrkowskich chrześcijan tendencje odwracania preferencji wiekowych u partnerów w skrajnych grupach były jeszcze silniejsze niż u piotrkowskich Żydów, co związane jest z wyższym średnim wiekiem zawarcia pierwszego małżeństwa. Przy dominującej tendencji do ożenku z młodszymi pannami konsekwencją wyższego średniego wieku zawarcia małżeństwa wśród obu płci jest poszerzenie się rynku matrymonialnego dla panów młodych zdecydowanych ożenić się „wczesnie”, tuż po przekroczeniu prawnego progu wiekowego dopuszczającego małżeństwo, oraz dla panien „młodych” po 30. roku życia. Mechanizm zatem doboru wiekowego małżonków wśród przebadanych chrześcijan i Żydów jest ten sam, natomiast czynnikiem, który reguluje jego intensywność, jest średni wiek zawarcia małżeństwa, różny w obu społecznościach.

Tabela 20. Współczynnik korelacji Pearsona dla wieku nupturientów żydowskich według stanu cywilnego w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1870

Mąż	Żona		
	ogółem ^a	panna	wdowa
Ogółem ^a	0,69	0,37	0,71
Kawaler	0,36	0,38	0,37
Wdowiec	0,67	0,33	0,61

^a Włącznie z osobami rozwiedzionymi i o nieokreślonym stanie cywilnym.

Tabela 21. Współczynnik korelacji Pearsona dla wieku nupturientów chrześcijańskich według stanu cywilnego w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1821–1825

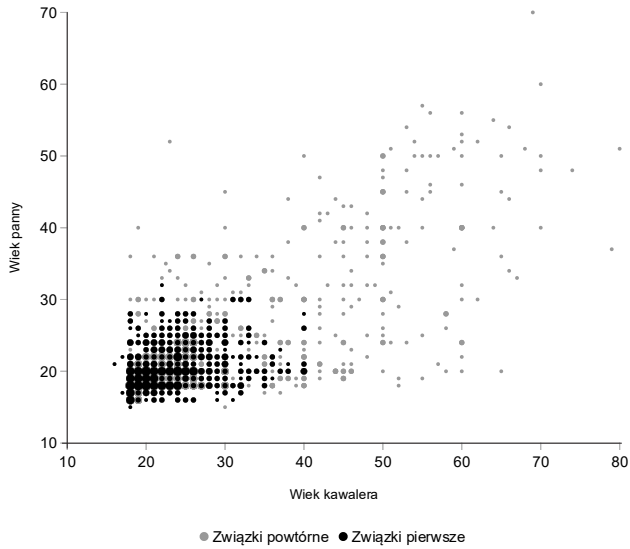
Mąż	Żona	
	ogółem ^a	panna
Ogółem ^a	0,58	0,48
Kawaler	0,42	0,41

^a Włącznie z osobami owdowiałymi, rozwiedzionymi i o nieokreślonym stanie cywilnym.

Dariusz Chojecki, z zespołu badawczego analizującego parafię jasienicką, zaproponował mierzenie korelacji wieku nowożeńców, sugerując, że niska korelacja „może [...] być jednym z wyznaczników małżeństwa tradycyjnego”⁶⁴, to jest opartego na rachunku ekonomicznym. W jego rozumieniu wysoka korelacja wieku mogła oznaczać znaczącą rolę emocji w doborze małżonków.

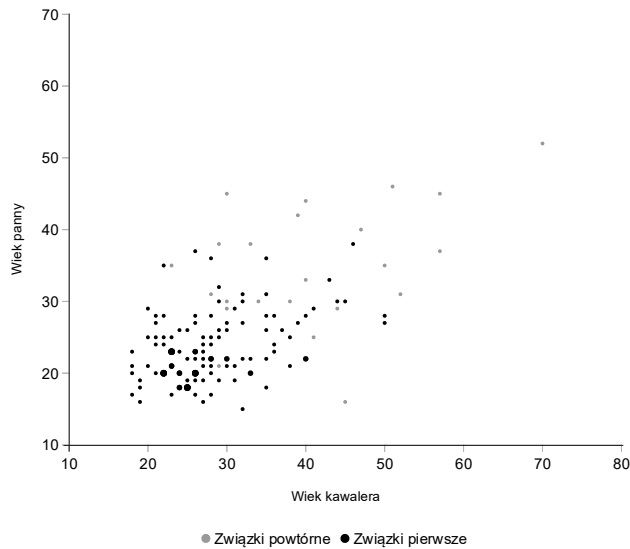
⁶⁴ R. Gaziński i in., *Śluby w parafii ewangelickiej* [35], s. 76.

Wykres 3. Związki małżeńskie zawarte przez Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1870 według wieku i stanu cywilnego nupturientów (dane indywidualne)

Uwaga: wielkość punktów jest ważona liczbą powtórzeń.

Wykres 4. Związki małżeńskie zawarte przez chrześcijan w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1821–1825 według wieku i stanu cywilnego nupturientów (dane indywidualne)

Uwaga: wielkość punktów jest ważona liczbą powtórzeń.

Tabela 22. Zawarte związki małżeńskie w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1870 (Żydzi) i 1821–1825 (chrześcijanie) według stanu cywilnego

Lata	Kawalerzy z						Wdowcy z						Rozwiedzeni z					
	pannami		wdowami		rozwie- dzionymi		pannami		wdowami		rozwie- dzionymi		pannami		wdowami		rozwie- dzionymi	
	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%
Żydzi																		
1808–1810	21	75,0	–	–	–	–	4	14,3	3	10,7	–	–	–	–	–	–	–	–
1811–1820	121	80,7	7	4,7	–	–	13	8,7	9	6,0	–	–	–	–	–	–	–	–
1821–1830	185	81,5	8	3,5	–	–	21	9,3	13	5,7	–	–	–	–	–	–	–	–
1831–1840	119	72,1	4	2,4	–	–	25	15,2	14	8,5	1	0,6	2	1,2	–	–	–	–
1841–1850	267	75,4	19	5,4	2	0,0	44	12,4	19	5,4	2	0,6	1	0,3	–	–	–	–
1851–1860	357	73,3	19	3,9	8	1,6	45	9,2	43	8,8	4	0,8	8	1,6	2	0,4	1	0,1
1861–1870	388	77,6	6	1,2	3	0,6	48	9,6	39	7,8	3	0,6	10	2,0	3	0,6	–	–
Ogółem	1458	76,3	63	3,3	13	0,7	200	10,5	140	7,3	10	0,5	21	1,1	5	0,3	1	0,1
Chrześcijaństwo																		
1821–1825	113	81,3	10	7,2	1	0,7	10	7,2	4	2,9	0,9	0,0	1	0,7	–	–	–	–

W badaniu zostali pominięci nowożeńcy o niezdeklarowanym w akcie stanie cywilnym.

Moim zdaniem korelacja Pearsona nie jest odpowiednim narzędziem w pomiarach preferencji wiekowych, gdyż jest silnie uzależniona od średniej wieku zawierania małżeństwa. Jak wykazałem wyżej, w grupach wcześniej wstępujących w związek małżeński różnica wieku między małżonkami i rozrzut wieku jest niewielki – w efekcie korelacja Pearsona nie wykazuje silnych zależności. Natomiast w grupach, w których wiek zawarcia małżeństwa jest wysoki, również różnica w latach zawarcia związku między poszczególnymi parami bywa wysoka – duży rozrzut lat wśród kawalerów i wśród panien powoduje, że miara Pearsona ma tendencje do wykazywania silnych korelacji, pomimo że różnice wiekowe między nupturientami są większe niż w społecznościach wcześniej wstępujących w związek małżeński. Wśród piotrkowskich Żydów współczynnik korelacji Pearsona wieku w chwili zawarcia pierwszego obustronnie małżeństwa wynosi 0,38 (tabela 20, wykres 3), co oznaczałoby, że statystycznie czynnik wieku odgrywał rolę jedynie w doborze 14% par małżeńskich. Natomiast, gdy badaniem obejmie się wszystkie małżeństwa (z wdowcami i wdowami) korelacja wzrasta do 0,61–0,71, co oznaczałoby, że wiek odgrywał rolę w 37–50% z zawieranych związków. Trzeba zatem podkreślić, że w małżeństwach pierwszych, które stanowiły zdecydowaną większość wypadków w badanym okresie (81%, tabela 22) wiek nupturientów był niski, zbliżony do siebie i dlatego jego korelacja była znacznie słabsza niż wśród wszystkich małżeństw. Większość kawalerów zwierzała małżeństwa z pannami w zbliżonym wieku, dla starszych wiekiem otwierał się rynek wdów i wdowców, a różnice wieku wrastały. Równocześnie mierzona korelacja wieku wzrastała, co może dać mylne wrażenie, że wśród małżeństw powtórných (o wyższym i większym rozrzucie wiekowym) wiek miał większe znaczenie. Podobne korelacje wieku zachodziły wśród chrześcijan piotrkowskich (tabela 21, wykres 4) – niższa wśród małżeństw pierwszych (0,41) i wyższa po uwzględnieniu małżeństw wtórnych (0,58). Korelacja wieku nie może być zatem – jak proponuje D. Chojecki – miarą siły „tradycji” (czynników ekonomicznych) czy emocji w zawieraniu małżeństw. Co więcej, nie brak w literaturze głosów, że wśród „tradycyjnych” społeczności żydowskich miłość mogła grać rolę w doborze związków w najuboższych kręgach, które nie miały majątkowo niczego do stracenia⁶⁵.

Małżeństwa powtarne i rozwody

Spółeczeństwa doby preindustrialnej charakteryzowały się wysokim odsetkiem małżeństw powtórných wynikającym z wysokiej umieralności rozrywającej małżeństwa pierwsze i w efekcie zwiększającej udział wdów i wdowców na

---

⁶⁵ S. Stampfer, *Families, rabbis and education* [12], s. 31–33.

rynku matrymonialnym⁶⁶. W XVIII wieku w dużych miastach małżeństwa powtórne stanowiły blisko połowę wszystkich rejestrowanych związków, w mniejszych miejscowościach odsetek ten spadał do 25–33%⁶⁷. Zjawisko to utrzymało się na podobnym poziomie również w XIX wieku⁶⁸. Nie inaczej było w Piotrkowie. Związki powtórne w całym badanym okresie stanowiły 23,7% i ich udział w kolejnych dekadach wahał się tylko nieznacznie (tabela 22). Wśród nich, podobnie jak w chrześcijańskich społecznościach, największy udział miały związki wdowców z pannami (10,5%), który tylko w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych prawie zrównał się z udziałem związków między wdowcami a wdowami. Częstość związków wdowców z pannami nie wpisuje się w normatywną wizję związków małżeńskich kreśloną w literaturze rabinicznej, zgodnie z którą nowożeńcy powinni mieć zbliżone doświadczenie matrymonialne⁶⁹.

S. Stampfer i C. Freeze, badając strukturę stanu cywilnego nowożeńców, uznali częstość występowania małżeństw powtórnych za cechę charakterystyczną aszkenazyjskich Żydów, szczególnie w formie związków wdowców z wdowami⁷⁰. Dane dotyczące Żydów przytaczane przez nich dla Kijowa, Korysteszowa i całej strefy osiedlenia kontrastują z danymi dla miejscowej ludności prawosławnej, jednak wpisują się we wspomniany model europejskiego miasta preindustrialnego, zgodnie z którym odsetek powtórnych małżeństw rośnie wraz rozmiarem badanego miasta nawet do 50%. W model ten wpisuje się również materiał statystyczny dotyczący Żydów z Królestwa Polskiego (Suwałki,

---

⁶⁶ John Knodel, Katherine Lynch, *The decline of remarriage. Evidence from German village populations in eighteenth and nineteenth centuries*, „Journal of Family History” 10, 1985, s. 34.

⁶⁷ Krystyna Górna, *Narodziny, śluby i zgony na Górnym Śląsku w XVIII wieku*, [w:] *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, red. Henryk Suchojad, Warszawa 2001, s. 38; Cezary Kuklo, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 284.

⁶⁸ Odsetek małżeństw jednostronnie i obustronnie powtórnych wynosił w Rzęśniku 27,3%, Strzelcach Opolskich – 23,3%, Bielawie – 17,4%, Choroszczy – 16,4%, Kochłowicach – 18,8%, Gubinie – 24,7%, Lubawce – 32,7%, Radzionkowie – 24,2%, Zarzeczcu – 32,4%, Toszku – 28,9%, Iskrzynie – 26,7–30,4%; Krystyna Górna, *Analiza demograficzna metryk dolnośląskiej parafii Rzęśnik z lat 1794–1874*, PDP 17, 1987, s. 196; J. Spychała, *Śluby* [46], s. 16 i n.; T. Krotla, *Ludność parafii* [46], s. 417; A. Mioduszevska, *Kondycja demograficzna* [46], s. 419; P. Kwapińska, *Śluby* [46], s. 84; H. Kurowska, *Gubin* [46], s. 135; Jolanta Karbowska, *Ludność Lubawki w latach 1801–1850*, PDP 24, 2003, s. 117 i n.; K. Rzemieniecki, *Ludność parafii radzionkowskiej* [46], s. 25; Mieczysław Kędelski, *Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku*, Poznań 1992, s. 142; Arkadiusz Maślach, *Ludność wsi Zarzeczce w powiecie niżańskim w latach 1828–1864*, PDP 27, 2006, s. 51; D. Daszkiewicz-Ordyłowska, *Śluby* [46], s. 58; Piotr Rachwał, *Ludność wsi Iskrzynia w powiecie krośnieńskim w XIX wieku*, PDP 27, 2006, s. 76; A. Zielińska, *Przemiany struktur demograficznych* [6], s. 74.

⁶⁹ S. Stampfer, *Families, rabbis and education* [12], s. 48.

⁷⁰ Tamże, s. 57–82; C. Freeze, *Jewish marriage and divorce* [12], s. 62.

Ostrołęka⁷¹, Piotrków Trybunalski), choć tutaj – w przeciwieństwie do wyników badań C. Freeze i S. Stampfera – częściej zawierane były małżeństwa wdowca z panną niż wdowca z wdową. Związki panien z wdowami podobnie najczęstsze były wśród powtórnych związków chrześcijan⁷².

Tabela 23. Procentowy udział obustronnie pierwszych i powtórnych ślubów w wybranych społecznościach

Miejsce, wyznanie, lata	Kawaler		Wdowiec	
	z panną	z wdową	z panną	z wdową
Kijów ^a				
Żydzi, 1866–1869	58,2	5,4	13,8	22,5
Rosyjskie prawosławie, 1866–1869	74,1	11,3	10,5	4,2
Korosteszów ^a				
Żydzi, 1854	73,9	4,3	4,3	17,4
Żydzi, 1861	50,0	8,3	8,3	29,2
Ostrołęka ^b				
Żydzi, 1830–1843	89,1	2,6	4,5	3,8
Suwałki ^d				
Żydzi, 1842	89,7	0,0	4,4	5,9
Żydzi, 1858	84,0	4,0	8,0	4,0
Strefa osiedlenia ^d				
Żydzi, 1867	68,7	10,8	3,7	16,8
Rosyjskie prawosławie, 1867	77,0	9,6	4,3	9,0
Katolicy, 1867	71,7	14,5	7,6	6,1

Brakujące dane o udziałach dotyczą nielicznych małżeństw, w których przynajmniej jeden z nupturientów był po rozwodzie lub jego stan cywilny nie był podany.

^a ChaeRan Freeze, *Jewish marriage and divorce in Imperial Russia*, Hanover–London 2002, s. 290.

^b Obliczenia własne na podstawie: Jan Mironczuk, *Żydzi w okręgu bożniczym w Ostrołęce w świetle księgi ślubów z lat 1830–1843*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2008 (225), s. 68.

^c Obliczenia własne na podstawie: Artur Markowski, *Między wschodem a zachodem. Rodzina i gospodarstwo domowe Żydów suwalskich w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 2008, s. 122–131 (tab. 4,4 i 4,8).

^d Shaul Stampfer, *Families, rabbis and education. Traditional Jewish society in nineteenth-century Eastern Europe*, Oxford 2010, s. 58.

Dokładniejszej odpowiedzi na pytanie, na ile rozpowszechnione były powtórne małżeństwa, dostarcza nie badanie struktury stanu cywilnego nupturientów, lecz odsetka wdowców i wdów, którzy ponownie wstąpili w związek małżeński. Takie badanie umożliwia rekonstrukcja rodzin. W Piotrkowie Trybunalskim w ponowny związek wstępowało blisko 40% żydowskich wdowców, z czego 3/4

⁷¹ Obliczenia własne na podstawie A. Markowski, *Między wschodem a zachodem* [6], s. 122–131 (tab. 4.4 i 4.8); J. Mironczuk, *Żydzi w okręgu bożniczym* [6], s. 68.

⁷² K. Górna, *Narodziny* [68], s. 38; C. Kuklo, *Demografia* [68], s. 284.

Tabela 24. Udział rozwiedzionych Żydów w powtórnie zawieranych związkach małżeńskich w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1831–1870

Lata	Małżeństwa					pierwsze i powtórne
	jednostronnie i obustronnie powtórne z udziałem rozwiedzionych					
	w ogóle małżeństw powtórnych [%]		w ogóle małżeństw pierwszych i powtórnych [%]		widowców i rozwiedzionych	
	l.b.		l.b.			
1831–1840	3	14,3	1,8	46	27,9	165
1841–1850	5	11,6	1,4	87	24,6	354
1851–1860	23	27,1	4,7	130	26,7	487
1861–1870	19	29,7	3,8	112	22,4	500
Razem	50	23,5	3,3	375	24,9	1506

Tabela 25. Wdowcy żydowscy w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1850 według czasu wstąpienia w ponowny związek małżeński

Wyszczególnienie	Odstęp pomiędzy zgonem pierwszej żony a ponownym ślubem wdowca ^a (miesiące)									Wszyscy wdowcy
	0–5	6–11	12–17	18–23	24–29	30–35	36–41	42–47	Suma	
Liczby bezwzględne	13	3	1	0	0	1	1	1	20	51
Odsetek ponownie ożenionych wdowców	65,0	15,0	5,0	0,0	0,0	5,0	5,0	5,0	100,0	×
Odsetek wdowców ^b	25,5	5,9	2,0	0,0	0,0	2,0	2,0	2,0	39,2	100,0

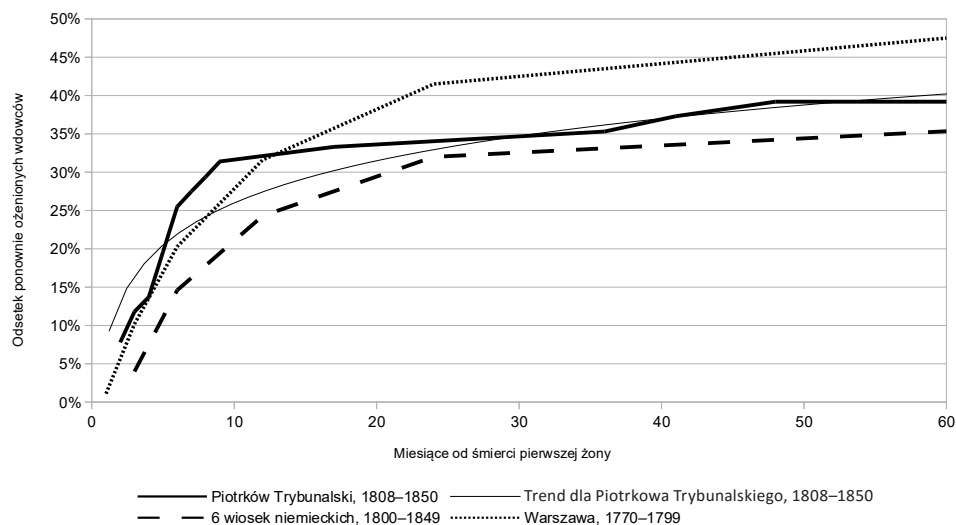
^a Dotyczy małżeństw, w których była znana data śmierci wdowca oraz jego pierwszej żony.

^b Dotyczy wdowców, którym zmarła pierwsza żona.

w ciągu pierwszego roku wdowieństwa (tabela 25). W miarę upływu czasu od śmierci pierwszej żony odsetek wdowców wstępujących w ponowny związek małżeński wzrastał według postępu jakościowo odwrotnie wykładniczego. Podobne wyniki uzyskali John Knodel dla niemieckich wiosek w pierwszej połowie XIX wieku oraz Cezary Kuklo dla osiemnastowiecznej Warszawy (wykres 5). Skromna podstawa źródłowa dotycząca kobiet uniemożliwiła dokładniejsze zbadanie zjawiska ich wdowieństwa. W badaniu mężczyzn wziąłem pod uwagę związki, w których była znana data zgonu zarówno wdowca, jak i jego pierwszej żony⁷³.

⁷³ John Knodel, *Demographic behavior in the past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries*, Cambridge 1988, s. 165.

Wykres 5. Liczba wdowców wstępujących w kolejny związek małżeński w wybranych społecznościach w latach 1808–1850 według czasu upływającego od śmierci pierwszej żony [%]

Źródło: John Knodel, *Demographic behavior in the past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries*, Cambridge 1988, s. 165; Cezary Kukło, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991, s. 185.

Umożliwia to wyeliminowanie wypadków, w których mąż opuszczał miasto w związku z ponownym ożenkiem. Przyjęcie takich samych warunków do dokładnego badania czasu wdowieństwa kobiet sprawia, że podstawa źródłowa staje się niezwykle skromna. Związane jest to z rzadszym występowaniem wdowieństwa u kobiet – według analizy jedynie 8,7% wdów wstąpiło w kolejny związek małżeński. Niski odsetek jest konsekwencją późniejszego wstępowania w kolejny związek małżeński. Przeciętny czas trwania wdowieństwa u kobiet wynosił 3–4 lata, podczas gdy u mężczyzn zaledwie 10 miesięcy (tabela 26). Dłuższy przeciętny czas wdowieństwa u kobiet wpisuje się w demograficzny obraz preindustrialnej Europy⁷⁴. Wyjątkiem jest Warszawa, w której różnice w przeciętnym czasie wdowieństwa kobiet i mężczyzn były niewielkie⁷⁵. Jednak na tle wyników badań C. Kukła i J. Knodela, zgodnie z którymi jedna trzecia warszawianek i jedna piąta Niemek ponownie wychodziła za mąż, odsetek uzyskany dla piotrkowianek zdaje się nazbyt niski. Być może związane jest to z przypadkowością małej liczby obserwacji. Wyniki badań agregatywnych akt Piotrkowa, zgodnie

⁷⁴ C. Kukło, *Demografia* [68], s. 285–287; S. Rejman, *Ludność* [48], s. 198.

⁷⁵ Cezary Kukło, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991, s. 185.

z którymi w latach 1808–1850 na 100 wdowców wstępujących ponownie w związek małżeński przypadało 57 wdów ponownie wstępujących w związek małżeński (tabela 22), wskazują, że odsetek wdów powtórnie wychodzących za mąż był bliższy 20% niż wyliczonym 8,7%.

Tabela 26. Wdowcy i wdowy żydowskie w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1850 według czasu trwania wdowieństwa

Gdy znana jest data zgonu	Czas trwania wdowieństwa (w miesiącach)			
	mężczyźni		kobiety	
	l.b.	średnia arytmetyczna	l.b.	średnia arytmetyczna
Obojga nupturientów z pierwszego małżeństwa	20	10,3	4	31,4
Tylko wdowca/wdowy	29	9,7	17	42,6

W literaturze zwraca się uwagę, że w czasach, gdy rodzina stanowiła główną jednostkę gospodarczą i obecność dwóch dorosłych osób potrzebna była do finansowej samowystarczalności gospodarstwa, kolejne związki małżeńskie były zawierane szybko i przede wszystkim ze względów finansowych⁷⁶. Wydaje się, że w Piotrkowie, Warszawie i, przypuszczać można, w preindustrialnych społecznościach tej części Europy, jeśli powtórne małżeństwo miało nastąpić, istotnie następowało ono szybko. Natomiast po upływie 3–4 lat szanse na powtórne małżeństwo spadały do zera i ponad połowa wdowców i jeszcze więcej wdów pozostawała w stanie bezzennym do końca życia. Czy nie musieli oni stawiać czoła wyzwaniom ekonomicznym? Czy ich status w gospodarstwie się zmieniał i przechodzili pod opiekę dorosłych dzieci? Pytania dotyczące społecznych aspektów procesów starzenia i cykli przemiany gospodarstwa pozostaną póki co bez odpowiedzi. Charakterystyczne jest jednak to, że podobnie jak w wielu innych aspektach demograficznych zawierania małżeństw decyzje wdowców i wdów żydowskich z Piotrkowa nie różniły się znacząco od ich chrześcijańskich sąsiadów tak pod względem zwlekania z powtórным małżeństwem, jego częstotliwości, jak i doboru nowego partnera pod kątem stanu cywilnego.

Rekonstrukcja rodzin dostarczyła zbyt mało informacji o historii matrymonialnej kobiet po owdowieniu, aby sprawdzić praktyczne zastosowanie prawa lewiratu. Zgodnie z zasadami judaizmu kobieta, której mąż umarł, nie pozostawiający potomstwa, zobowiązana była do poślubienia najstarszego brata męża⁷⁷.

⁷⁶ K. Górna, *Narodziny* [68], s. 37.

⁷⁷ *Everyday life* [31], s. 226.

Takiego ślubu można było uniknąć wyłącznie poprzez rozwód. W Piotrkowie znalazłem tylko trzy kobiety, którym mąż umarł wkrótce po ślubie i żadna z nich nie poślubiła brata zmarłego męża. Akta metrykalne nie dawały jednak możliwości sprawdzenia, czy tacy bracia w ogóle istnieli. W związku ze stosunkowo niską umieralnością mężczyzn w wieku 20–25 lat, nawet w dobie przed transformacją demograficzną⁷⁸, religijne prawo lewiratu musiało być egzekwowane względem znikomej liczby kobiet.

Stan cywilny osób wchodzących w kolejny związek małżeński jest podstawowym źródłem do badań rozwodów wśród piotrkowskich Żydów. W odróżnieniu od terytoriów strefy osiedlenia, rozwody nie były rejestrowane w ramach akt stanu cywilnego⁷⁹, lecz w ramach akt spraw sądowych Komisji Rządowej Sprawiedliwości, które nie przetrwały do naszych czasów. Wyjątkowo w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1825–1826 w księgach urzędu stanu cywilnego zarejestrowano dwa rozwody (na 31 ślubów).

Od lat trzydziestych rozwiedzeni pojawiają się w źródle przy okazji wstępowania w powtórny związek małżeński. W kolejnych dekadach rejestrowano ich coraz więcej, aby w ostatniej – latach sześćdziesiątych – związki z udziałem przynajmniej jednego rozwiedzionego stanowiły prawie 24% wszystkich powtórnych związków i 3,3% wszystkich związków (tabela 24). Niestety nie ma możliwości zbadania, na ile dokładne są tutaj przytoczone statystyki. Rozwód był dozwolony w judaizmie i stosunkowo łatwo osiągalny⁸⁰, jednak w świetle źródeł rozwiedzeni rzadko wstępowali w latach dwudziestych czy trzydziestych w powtórne związki małżeńskie. Materiał statystyczny ze strefy osiedlenia wskazuje, że rozwody były bardzo częste, stanowiąc w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX wieku średnio 11,0–15,4% zawartych w tych latach małżeństw⁸¹. W Wilnie natężenie rozwodów w tym okresie było co najmniej dwukrotnie wyższe⁸². W konsekwencji należy przyjąć, że albo rozwody w Piotrkowie były rzadsze, albo rozwiedzeni niechętnie rejestrowali swoje ponowne związki. Rozwód był łatwy do przeprowadzenia w ramach prawa religijnego, trudniejsze zaś było spełnienie obowiązków względem prawa państwowego przed sądem⁸³. Ich niedopełnienie uniemożliwiało rejestrację związku powtórnego.

---

⁷⁸ Ansley Coale, Paul Demeny, *Regional model life tables and stable populations*, New York i in. 1983.

⁷⁹ Janina Gawrysiakowa, *Realizacja zasad rejestracji ruchu naturalnego ludności różnych wyznań w latach 1797–1900*, PDP 12, 1980, s. 8.

⁸⁰ S. Stampfer, *Families, rabbis and education* [12], s. 48; J. Katz, *Tradition and crisis* [14], s. 122.

⁸¹ C. Freeze, *Jewish marriage and divorce* [12], s. 292–301.

⁸² Tamże, s. 148.

⁸³ Zob. prawo o rozwodach: *Dziennik praw Królestwa Polskiego*, t. 18, Warszawa 1836, s. 233.

Pochodzenie nupturientów

Żydzi uznawani są za ludność często migrującą. Taki obraz został utrwalony zarówno w archetypicznej postaci „wiecznego tułacza”, jak i literaturze naukowej⁸⁴. Pod koniec XIX wieku około jednej trzeciej Żydów w Imperium Rosyjskim urodziło się w innej miejscowości niż została spisana, w dodatku migracja na dłuższe dystanse (między guberniami) przeważała nad migracją lokalną (w obrębie guberni)⁸⁵. Podobnie jednak wśród chrześcijańskich nowożeńców w Warszawie imigranci z guberni warszawskiej byli zbliżeni liczebnie do imigrantów z innej guberni (odpowiednio 29,5% i 57,7% dla lat 1858–1861). Byli to w ponad połowie ludzie przybyli ze wsi i miasteczek⁸⁶.

Tabela 27. Nupturienicy żydowscy w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1870 według pochodzenia

Lata	Pochodzenie miejscowe		Pochodzenie pozamiejscowe					
			panna		kawaler		oboje	
	%	N	%	N	%	N	%	N
1808–1810	73,3	22	16,7	5	6,7	2	3,3	1
1811–1820	83,3	120	3,5	5	13,2	19	0,0	0
1821–1830	65,0	120	7,6	17	25,6	57	1,8	4
1831–1840	70,2	145	3,9	10	23,9	61	2,0	5
1841–1850	62,8	179	7,2	26	28,3	102	1,7	6
1851–1860	66,8	226	4,5	22	27,4	133	1,2	6
1861–1870	65,7	324	4,7	24	28,8	146	0,8	4
Razem	67,3	1349	18,5	25	25,9	520	1,3	26

Objaśnienie: pochodzenie miejscowe uznano, gdy nupturient zgłosił miejsce zamieszkania w Piotrkowie lub dobrach bezpośrednio do niego przylegających (Żydowskie Miasto, ulica Warszawska, Jurydyka, Przedmieście Krakowskie, Rokszyckie, Bugaj, Psia Górka, Folwark Szczekanica, Pole Piotrkowskie). Zamieszkanie poza tym terenem uznano za egzogamiczne. Jeśli w akcie został podany tylko adres rodziców, to uznano, że jest on tożsamy z miejscem zamieszkania nupturienta. Gdy również zabrakło informacji o miejscu zamieszkania, brałem pod uwagę miejsce pochodzenia lub urodzenia. Analogicznie jest traktowane pochodzenie pozamiejscowe.

⁸⁴ Zob. między innymi: Zygmunt Sułowski, *Mechanizmy ekspansji demograficznej Żydów w miastach polskich XVI–XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1974 (17), s. 97–100; Jacob Lestschinsky, *Jewish migration for the past hundred years*, New York 1944; Artur Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988, s. 37; Roberto Bachi, *Population trends of world Jewry*, Jerusalem 1976, s. 35; Israel Bartal, *The Jews of Eastern Europe, 1772–1881*, Philadelphia 2005, s. 41.

⁸⁵ Według danych ze spisu z 1897 roku. Shaul Stampfer, *Patterns of internal Jewish migration in the Russian Empire*, [w:] *Jews and Jewish life in Russia and the Soviet Union*, red. Yaacov Ro'i, Portland 1995, s. 35.

⁸⁶ S. Kowalska-Glikman, *Ruchliwość* [34], s. 51.

Tabela 28. Kawalerowie żydowscy pochodzący spoza Piotrkowa Trybunalskiego w latach 1808–1870 według miejscowości (w kolejności częstości występowania)

Miejscowość	Odległość w linii prostej (km)	Liczby bezwzględne	%
Tomaszów	25,4	27	} 55,60
Warszawa	128,6	25	
Opoczno	40,1	22	
Końskie	54,5	20	
Sulejów	13,9	19	
Przedbórz	37,2	19	
Bełchatów	24,4	19	
Łódź	43,0	18	
Ujazd	26,2	16	
Rozprza	12,1	16	
Rawa	55,4	16	
Tuszyn	25,6	15	
Łask	44,6	13	
Radomsk	25,9	11	
Brzeziny	44,1	11	
Wolbórz	13,9	10	
Stryków	55,7	9	
Sieradz	70,7	7	
Kamięńsk	26,4	7	
Zduńska Wola	57,2	6	
Pozostałe miasta	–	160	29,40
Wsie	–	68	12,40
Niezidentyfikowane	–	14	2,55
Razem	–	548	100,00

Mobilność terytorialna Żydów pozostawiła swój ślad w aktach stanu cywilnego. Odsetek małżeństw, w których przynajmniej jeden nupturient pochodził spoza Piotrkowa, wynosił w całym badanym okresie 32,3% (tabela 27). W poszczególnych dekadach ulegał wahaniam, lecz jego zmiany nie wykazują określonej tendencji. Żydowscy przybysze pochodzili w 85% wypadków z miast, w większości położonych w rejonie Piotrkowa (tabela 28). Podobne, regionalne tendencje do doboru małżeństw notuje A. Markowski w Suwałkach, choć tam tylko mniej więcej połowa związków była zawierana przez nupturientów pochodzących z Suwałk⁸⁷. W obu miastach częściej kawalerowie przyjeżdżali spoza miasta do panny, aby zawrzeć ślub, niż odwrotnie⁸⁸.

Według spisu z 1882 roku 61% katolików mieszkających w Piotrkowie urodziło się poza granicami miasta, podczas gdy wśród Żydów odsetek ten stanowił

⁸⁷ A. Markowski, *Między wschodem a zachodem* [6], s. 132 i n.

⁸⁸ Zwyczaj sprowadzania się kawalerów do miasta panny istniał w Swarzędzu i Poznaniu: A. Michałowska-Mycielska, *The Jewish* [49], s. 159.

jedynie 24% Żydów⁸⁹. Przypuścić można, że Piotrków w czasie, gdy stał się gubernialnym centrum (od 1866 roku) i zaczęto budować w nim pierwsze zakłady przemysłowe⁹⁰, stał się nowym domem dla urzędników, żołnierzy i robotników spoza miasta.

Sezonowość małżeństw

Małżeństwa wśród Żydów w Piotrkowie zawierano najchętniej w okresie jesienno-zimowym, od listopada do lutego, najrzadziej zaś w okresie letnim od lipca do września (tabele 29 i 30). Taka sezonowość małżeństw wpisuje się w ogólny obraz uzyskany na podstawie badań społeczności chrześcijańskich⁹¹. Mimo że Żydzi jedynie sporadycznie zajmowali się pracą na roli, która w sezonie letnim chłopom znacząco utrudniała organizację wesela, to w równym stopniu uzależnieni byli od dostępności pożywienia, które było osiągalne w obfitych ilościach dopiero wraz z nadejściem jesieni. Równocześnie sezonowość małżeństw żydowskich podlegała silnym wpływom kalendarza świąt i związanych z nim tradycyjnym zakazem zawierania małżeństw w określonych okresach roku. Ponieważ Żydzi liczyli czas według swojego tradycyjnego kalendarza, celem oszacowania jego wpływu na sezonowość konieczne było przeprowadzenie dodatkowych analiz (tabele 31, 32, 33 i 34). Sezonowość ujęta w ramach 12 lub 13 miesięcy żydowskich uwydatniła obserwacje poczynione wyżej, co znaczy, że sezonowość małżeństw rozpisana na kalendarz żydowski jest precyzyjniejszym środkiem pomiaru. Usuwa on problem „rozmycia” danych wynikający z ruchomości miesięcy żydowskich opartych na kalendarzu księżycowym względem miesięcy kalendarza słonecznego. Silny wpływ świąt żydowskich na sezonowość widoczny jest przede wszystkim w miesiącu *tiszri*, przypadającym na przełom września i października. W ciągu 60 lat zawartych w nim zostało jedynie 21 ślubów. Związane

⁸⁹ Obliczenia własne na podstawie: Piotr Głowacki, *Życie gospodarcze Piotrkowa Trybunalskiego w latach 1793–1914*, Piotrków Trybunalski 2009, s. 49.

⁹⁰ J. Janczak, *Ludność* [28], s. 241.

⁹¹ K. Górna, *Narodziny* [68], s. 37; taż, *Analiza* [69], s. 188 i n.; Marek Górny, *Ruch naturalny ludności Tarnowskich Gór w latach 1801–1870*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” 13, 1983, s. 27; tenże, *Rejestracja metrykalna parafii Szaradowo z XVIII wieku*, PDP 18, 1991, s. 130; Anna Czop, *Ruch naturalny ludności w parafii juncewskiej w latach 1801–1870 (na podstawie ksiąg metrykalnych)*, PDP 29, 2010, s. 108 i n.; J. Spychała, *Śluby* [46], s. 10 i n.; T. Krotla, *Ludność parafii* [46], s. 419; M. Kędelski, *Rozwój* [69], s. 80; A. Mioduszevska, *Kondycja demograficzna* [46], s. 414; K. Rzemieniecki, *Ludność parafii radzionkowskiej* [46], s. 31; H. Kurowska, *Gubin* [46], s. 127 i n.; J. Karbowska, *Ludność* [69], s. 111; E. Brodnicka, *Ludność parafii Wieleń* [35], s. 211; Janina Kowalczyk, *Wartość źródłowa metryk parafii Serniki (pow. Lubartów) z lat 1697–1865*, PDP 3, 1970, s. 89; P. Kwapulińska, *Śluby* [46], s. 77; D. Daszkiewicz-Ordyłowska, *Śluby* [46], s. 52.

Tabela 29. Bezwzględna liczba związków małżeńskich zawartych przez Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1811–1870 według miesięcy kalendarza gregoriańskiego

Lata	Miesiąc												Ogółem
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
1811–1820	5	13	13	9	12	22	5	11	3	4	32	24	153
1821–1830	13	20	29	11	25	27	18	17	5	10	16	36	227
1831–1840	23	20	26	10	30	28	20	27	10	12	38	24	268
1841–1850	57	32	24	18	20	27	10	29	18	37	44	56	372
1851–1860	73	56	40	24	36	31	37	41	18	30	55	50	491
1861–1870	67	46	50	24	57	53	36	25	12	20	45	78	513
Razem	238	187	182	96	180	188	126	150	66	113	230	268	2024

Do końca 1825 roku podstawą jest data rejestracji ślubu, daty ślubu nie były rejestrowane. W okresie późniejszym 86,7% ślubów zostało zarejestrowanych w dniu ślubu lub nazajutrz po ślubie.

Tabela 30. Względna liczba związków małżeńskich zawartych przez Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1811–1870 według miesięcy kalendarza gregoriańskiego (średnia miesięczna równa 100)

Lata	Miesiąc												Ogółem
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
1811–1820	39	102	102	71	94	173	39	86	24	31	251	255	1200
1821–1830	69	106	153	58	143	143	95	90	26	53	85	190	1200
1831–1840	103	90	116	45	134	125	90	121	45	54	170	107	1200
1841–1850	184	103	77	58	65	87	32	94	58	119	142	181	1200
1851–1860	178	137	98	59	88	76	90	100	44	73	134	122	1200
1861–1870	157	108	117	56	133	124	84	58	28	47	105	182	1200
Razem	141	111	108	57	107	111	75	89	39	67	136	159	1200

Do końca 1825 roku podstawą jest data rejestracji ślubu, daty ślubu nie były rejestrowane. W okresie późniejszym 86,7% ślubów zostało zarejestrowanych w dniu ślubu lub nazajutrz po ślubie.

to było z obfitością w miesiącu *tiszri* świąt, podczas których małżeństwa były tradycyjnie zabronione (Nowy Rok, Dzień Pojednania, Dziesięć Dni Pokuty, Święto Szałasów). Podobnie między miesiącem *nisan* a *aw* (od marca do sierpnia) na przeszkodzie w zawarciu związku stało Święto Paschy i Święto Tygodni oraz dni pomiędzy nimi, a także trzy tygodnie pokuty ku pamięci zburzenia Drugiej Świątyni. Ze wszystkich miesięcy, najczęściej wybierany był miesiąc *kislew* ze świętem Chanuka, przypadającym na przełom listopada i grudnia i upamiętniającym odnowienie kultu w Świątyni. Zawarcie nowego związku między kobietą a mężczyzną w czas święta stawałoby się formą upamiętnienia odtworzenia

świętynnego kultu – kontaktu między człowiekiem a Bogiem⁹². Mimo niebagatelnego znaczenia licznych świąt żydowskich przy planowaniu daty ślubu kwestia dostępności żywności pozostaje również znacząca. Ukazują to miesiące pozbawione znaczących świąt: popularność zimowego miesiąca *tewet* oraz unikanie letniego miesiąca *elul* (sierpień/wrzesień).

Tabela 31. Bezwzględna liczba związków małżeńskich zawartych przez Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1811–1870 według miesięcy kalendarza żydowskiego (nieprzestępne lata)

Lata	Miesiąc żydowski i ich przybliżone odpowiedniki chrześcijańskie												Ogółem
	szwat	adar	nisan	ijar	siwan	tamuz	aw	elul	tiszri	heszwan	kislew	tewet	
	styczeń, luty	luty, marzec	marzec, kwiecień	kwiecień, maj	maj, czerwiec	czerwiec, lipiec	lipiec, sierpień	sierpień, wrzesień	wrzesień, październik	październik, listopad	listopad, grudzień	grudzień, styczeń	
1811–1820	12	8	9	10	3	5	7	4	3	2	28	3	94
1821–1830	15	20	11	15	15	17	6	13	2	14	14	20	162
1831–1840	17	12	10	12	10	14	13	11	1	21	17	11	149
1841–1850	45	21	16	12	9	7	9	15	6	21	27	38	226
1851–1860	24	19	12	13	10	16	27	17	5	31	35	35	244
1861–1870	45	25	16	18	18	19	26	10	3	21	39	46	286
Razem	158	105	74	80	65	78	88	70	20	110	160	153	1161

Tendencja do unikania przez piotrkowskich Żydów ślubów w lecie nie dziwi na tle obyczajów ludności chrześcijańskiej, zaskakująca jest zaś w porównaniu do sezonowości małżeństw Żydów w Wolsztynie, Toruniu i Kijowie. W obu tych miejscowościach sierpień cieszył się nadzwyczajną popularnością⁹³. Sezonowość małżeństw Żydów w Suwałkach (1827–1834) i Szczekocinach (1808–1913) zbliżona była do sezonowości w Piotrkowie: A. Markowski i L. Frączek

⁹² A. Markowski, *Między wschodem a zachodem* [6], s. 125.

⁹³ K. Filipowska, *Rodzina żydowska* [6], s. 405; C. Freeze, *Jewish marriage and divorce* [12], s. 287; A. Zielińska, *Żydzi w Toruniu* [6], s. 139.

zanotowali podobny szczyt grudniowy oraz małą liczbę ślubów w miesiącach letnich i po Nowym Roku żydowskim. Suwalscy i szczekocińscy Żydzi jednak, w przeciwieństwie do piotrkowskich, dość często wchodzili w nowe związki tuż przed Nowym Rokiem oraz Paschą⁹⁴. Oznaczać to może nieco odmienne podejście do znaczenia świąt w tych społecznościach, nieobniżające rangi jednak samych świąt – brak zwyczaju (w judaizmie zwanym *minchag*) w Piotrkowie „wchodzenia” w Nowy Rok czy Paschę w nowym stanie małżeńskim.

Tabela 32. Względna liczba związków małżeńskich zawartych przez Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1811–1870 według miesięcy kalendarza żydowskiego (nieprzesłane lata, średnia miesięczna równa 100)

Lata	Miesiąc żydowski i ich przybliżone odpowiedniki gregoriańskie												Ogółem
	szwat	adar	nisan	ijar	siwan	tamuz	aw	elul	tiszri	heszwan	kislew	tewet	
	styczeń, luty	luty, marzec	marzec, kwiecień	kwiecień, maj	maj, czerwiec	czerwiec, lipiec	lipiec, sierpień	sierpień, wrzesień	wrzesień, październik	październik, listopad	listopad, grudzień	grudzień, styczeń	
1811–1820	153	102	115	128	38	64	89	51	38	26	357	38	1200
1821–1830	111	148	81	111	111	126	44	96	15	104	104	148	1200
1831–1840	137	97	81	97	81	113	105	89	8	169	137	89	1200
1841–1850	239	112	85	64	48	37	48	80	32	112	143	202	1200
1851–1860	118	93	59	64	49	79	133	84	25	152	172	172	1200
1861–1870	189	105	67	76	76	80	109	42	13	88	164	193	1200
Razem	163	109	76	83	67	81	91	72	21	114	165	158	1200

⁹⁴ A. Markowski, *Między wschodem a zachodem* [6], s. 123–125; L. Frączek, *Ludność parafii szczekocińskiej* [7], s. 62.

Tabela 33. Bezwzględna liczba związków małżeńskich zawartych przez Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1811–1870 według miesięcy kalendarza żydowskiego (lata przestępne)

Lata	Miesiące żydowskie i ich przybliżone odpowiedniki gregoriańskie													Ogółem
	szwat	adar I	adar II	nisan	ijar	siwan	tamuz	aw	elul	tiszri	heszwan	kislew	tewet	
	styczeń, luty	luty, marzec	marzec, kwiecień	kwiecień	kwiecień, maj	maj, czerwiec	czerwiec, lipiec	lipiec, sierpień	sierpień, wrzesień	wrzesień, październik	październik, listopad	listopad, grudzień	grudzień, styczeń	
1811–1830	13	7	8	13	14	6	2	1	9	16	9	18	8	124
1831–1850	21	8	9	24	18	23	17	7	42	26	30	26	14	265
1851–1860	24	9	23	13	14	18	7	7	20	21	19	45	27	247
1861–1870	24	7	21	29	16	11	5	4	18	20	19	26	27	227
Razem	82	31	61	79	62	58	31	19	89	83	77	115	76	863

Tabela 34. Względna liczba związków małżeńskich zawartych przez Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1811–1870 według miesięcy kalendarza żydowskiego (lata przestępne, średnia miesięczna równa 100)

Lata	Miesiąc żydowski i ich przybliżone odpowiedniki gregoriańskie													Ogółem
	szwat	adar I	adar II	nisan	ijar	siwan	tamuz	aw	elul	tiszri	heszwan	kislew	tewet	
	styczeń, luty	luty, marzec	marzec, kwiecień	kwiecień	kwiecień, maj	maj, czerwiec	czerwiec, lipiec	lipiec, sierpień	sierpień, wrzesień	wrzesień, październik	październik, listopad	listopad, grudzień	grudzień, styczeń	
1811–1830	174	77	126	68	77	126	135	58	19	10	87	155	87	1200
1831–1850	118	63	95	36	41	109	82	104	77	32	190	118	136	1200
1851–1860	219	131	117	44	112	63	68	87	34	34	97	102	92	1200
1861–1870	137	143	127	37	111	153	85	58	26	21	95	106	100	1200
Razem	160	106	114	43	85	110	86	81	43	26	124	115	107	1200

Śluby według dni tygodnia

Przed parą planującą ślub stał dylemat wyboru nie tylko odpowiedniego miesiąca na tę uroczystość, lecz także dnia tygodnia. Sobota jako dzień, w którym wszelka praca w judaizmie jest zabroniona, była naturalnie najrzadziej wybierana (tabela 35 i 36) – religijne zakazy znacząco utrudniały odpowiednią organizację uroczystości w sobotę wieczorem, kiedy przestawały obowiązywać szabatowe ograniczenia. Wtedy też zostały zawarte nieliczne śluby zarejestrowane w sobotę. Ze względu na szabat również niedziela nie cieszyła się powodzeniem – szabat uniemożliwiałby dojazd gości spoza miasta, a gospodarzom przygotowanie wesela. Ze wszystkich dni najchętniej wybierany był wtorek. W tradycji judaizmu wtorek był uznawany za najlepszy dzień na ślub, gdyż podczas stwarzania świata,

Tabela 35. Bezwzględna liczba ślubów żydowskich w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1826–1870 według dni tygodnia

Lata	Dzień tygodnia							Ogółem
	poniedziałek	wtorek	środa	czwartek	piątek	sobota	niedziela	
1826–1830	22	21	27	10	17	9	18	124
1831–1840	20	80	22	62	47	6	31	268
1840–1850	73	66	47	55	51	21	58	371
1851–1860	75	100	70	90	76	21	57	489
1861–1870	50	92	45	63	45	30	25	350
Razem	240	359	211	280	236	87	189	1602

Tabela 36. Względna liczba ślubów żydowskich w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1826–1870 według dni tygodnia (średnia dzienna równa 100)

Lata	Dzień tygodnia							Ogółem
	poniedziałek	wtorek	środa	czwartek	piątek	sobota	niedziela	
1826–1830	124	119	152	56	96	51	102	700
1831–1840	521	209	57	162	123	16	81	700
1840–1850	38	125	89	104	96	40	109	700
1851–1860	107	143	100	129	109	30	82	700
1861–1870	100	184	90	126	90	60	50	700
Razem	105	157	92	122	103	38	83	700

jak podaje Tora, Bóg aż dwukrotnie nazwał go dobrym⁹⁵. Wtorek cieszył się dużą popularnością również wśród Żydów w Wolsztynie⁹⁶, a także w wielu społecznościach chrześcijańskich⁹⁷, choć zapewne z innych względów.

Unikanie ślubów w szabat jednoznacznie wskazuje, że społeczność żydowska Piotrkowa przestrzegała elementarnych zasad judaizmu. Ostrożnie należy jednak interpretować częstotliwość obierania wtorków na dzień ślubu – w Szczekocinie, w którym śluby w szabat również się nie zdarzały, to środa i czwartek były najczęściej obieranymi dniami, a nie „dobry” wtorek⁹⁸.

Celibat definitywny

Celibat definitywny uznawany jest, obok wieku zawarcia pierwszego małżeństwa, za jeden z głównych czynników regulujących poziom płodności⁹⁹. Jedną z hipotetycznych demograficznych cech charakteryzujących Żydów aszkenazyjskich miał być usankcjonowany tradycją judaizmu brak przyzwolenia na pozostawanie w stanie bezzennym¹⁰⁰. W odróżnieniu od chrześcijańskich społeczności, w których stan celibatu był nie tylko akceptowany, lecz także – w wypadku stanowiących bardzo nieliczny odsetek ogółu społeczeństwa księży i zakonnic¹⁰¹ – traktowany jako boża służba, w judaizmie głównym nakazem jest założenie rodziny. Zobowiązanie to formalnie obowiązywało jedynie mężczyznę, lecz tradycyjnie dotyczyło również kobiet. Zgodnie z Talmudem dłuższe pozostawanie kawalerem mogło być usankcjonowane wyłącznie chęcią pełnego poświęcenia się studiowaniu Tory, lecz studia nie mogły być przedłużane w nieskończoność¹⁰². Autorzy

⁹⁵ M. Zborowski, E. Herzog, *Life is with people* [14], s. 277.

⁹⁶ K. Filipowska, *Rodzina żydowska* [6], s. 409.

⁹⁷ K. Górna, *Narodziny* [68], s. 37; D. Daszkiewicz-Ordylowska, *Śluby* [46], s. 57; J. Spychała, *Śluby* [46], s. 12. A. Mioduszevska, *Kondycja demograficzna* [46], s. 416. W żydowskiej społeczności Torunia nowożeńcy najczęściej wybierali na dzień ceremonii ślubnej poniedziałek i środę. A. Zielińska, *Przemiany struktur demograficznych* [6], s. 95.

⁹⁸ L. Frączek, *Ludność parafii szczekocińskiej* [7], s. 68.

⁹⁹ Zob. między innymi: Roger Schofield, *Family structure, demographic behaviour, and economic growth*, [w:] *Famine, disease and the social order in Early Modern society*, red. John Walter, Roger Schofield, Cambridge i in. 1989, s. 296; J. Knodel, K. Lynch, *The decline* [67], s. 68.

¹⁰⁰ Joseph Jagur-Grodzinski, *Origins of Ashkenazic Jewry: Natural growth vs. immigration*, „Papers in Jewish Demography” 11, 1993, s. 84; Bernard Weinryb, *The Jews of Poland. A social and economic history of the Jewish community in Poland from 1100 to 1800*, Philadelphia 1972, s. 312.

¹⁰¹ Według spisu z 1810 roku duchowieństwo stanowiło jedynie 0,2% ludności wyznania rzymskokatolickiego. *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2: 1764–1945: cz. 1, 1764–1918, red. Bolesław Kumor, Zdzisław Obertyński, Poznań–Warszawa 1979, s. 316.

¹⁰² David Feldman, *Birth control in Jewish law. Marital relations, contraception, and abortion as set forth in the classic texts of Jewish law*, New York 1968, s. 21–32.

traktujący reguły judaizmu jako źródło wiedzy o braku celibatu definitywnego wśród Żydów nie przytaczali danych statystycznych na poparcie swoich tez¹⁰³.

Za celibat definitywny uznaje się w demografii odsetek osób w wieku 50 lat, którzy nigdy nie wstąpili w związek małżeński. Na podstawie spisów historycznych celibat wyznacza się przeważnie, obliczając średnie z tychże odsetków dla grup wiekowych 45–49 i 50–54. Gdy niedostępne są dane spisowe, rozmiar celibatu definitywnego można wyznaczyć, obliczając odsetek zmarłych w wieku 50 lat i więcej, którzy nigdy nie wstąpili w związek małżeński, względem wszystkich osób w wieku 50 lat i więcej¹⁰⁴. Według danych w tabeli 37 w społeczności Żydów piotrkowskich praktycznie wszyscy zawierali ślub do 50. roku życia. Na tle statystyk celibatu definitywnego społeczności chrześcijańskich Europy praktycznie zerowy rozmiar tego zjawiska jawi się jako wyjątkowy. Zgodnie z badaniami C. Kukli¹⁰⁵ w osiemnastowiecznej Warszawie w stanie bezżennym do 50. roku życia pozostawało aż 9,7–11,9% kobiet oraz 22–23% mężczyzn¹⁰⁶. Jeszcze większy odsetek utrzymywał się w Radziejowie, Wieluniu i Krakowie¹⁰⁷. Wysoki odsetek osób pozostających w celibacie pozostawał normą w miastach przedprzemysłowej, jak i modernizującej się Europy¹⁰⁸.

Tabela 37. Celibat definitywny^a w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1821–1860

Lata	Mężczyźni					Kobiety				
	kawalerowie		brak danych		ogółem	panny		brak danych		ogółem
	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	l.b.	%	l.b.	%	l.b.
1821–1830	1	0,0	15	10,0	150	1	1,1	2	1,4	143
1831–1840	0	0,7	11	8,1	136	–	–	2	1,4	143
1841–1850	–	–	18	11,0	164	–	–	1	0,7	149
1851–1860	–	–	5	4,7	107	–	–	4	4,1	97
Razem	1	0,2	49	8,8	557	1	0,2	9	1,7	532

^a Udział zgonów żydowskich kawalerów i panien zmarłych w wieku 50 i więcej lat w ogólnej liczbie zgonów Żydów.

¹⁰³ S. Della Pergola, *La trasformazione demografica* [12]; S. Stampfer, *Families, rabbis and education* [12], s. 82; B. Weinryb, *The Jews* [101], s. 312.

¹⁰⁴ C. Kuklo, *Rodzina* [76], s. 170 i n.

¹⁰⁵ Tamże.

¹⁰⁶ Sumując, osoby zmarłe powyżej 50. roku życia, pozostające w stanie wolnym, jak i bez określonego stanu cywilnego.

¹⁰⁷ Cezary Kuklo, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998, s. 61.

¹⁰⁸ C. Kuklo, *Rodzina* [76], s. 170 i n.; Renzo Derosas, *A family affair. Marriage, mobility, and living arrangements in nineteenth-century Venice, 1850–1869*, [w:] *The road to independence. Leaving home in western and eastern societies, 16th–20th centuries*, red. Frans van Poppel, Michel Oris, James Z. Lee, Bern 2004, s. 150; Peter Laslett, *Characteristics of the western family considered over time*, „Journal of Family History” 2, 1977, s. 99.

Statystyczne potwierdzenie przypuszczeń opartych na źródłach normatywnych nie jest równoznaczne ze wskazaniem czysto religijnego charakteru tego zjawiska. Na przykład społeczność Żydów mieszkających na Gibraltarze w tym okresie charakteryzowała się wysoką stopą celibatu¹⁰⁹. Ogólny rozmiar celibatu definitywnego należy traktować jako nieintencjonalny efekt opóźniania zawarcia małżeństwa¹¹⁰. Późniejszy przeciętny wiek zawarcia małżeństwa sprawia, że mniej osób wstępuje w związek małżeński przed 50. rokiem życia. Badania Ansleya Coalego wykazały ścisłą korelację między średnim wiekiem zawierania małżeństwa a odsetkiem osób pozostających w celibacie definitywnym, zatem przyczyny niskiego wieku zawarcia małżeństwa są również współodpowiedzialne za brak celibatu.

Piotrkowscy Żydzi cechowali się w porównaniu z innymi zbadanymi (nieżydowskimi) społecznościami podobnymi zwyczajami zawierania powtórnych małżeństw. Odsetek wdowców wstępujących w powtórny związek (40%), a także tempo wstępowania w powtórny związek (około 10 miesięcy dla wdowców, około 3 lat dla wdów) zbliżone były do mierzonego wśród ludności Warszawy i niemieckich wiosek. Podobne były również preferencje nupturientów dotyczące stanu cywilnego partnerów. Wśród wszystkich małżeństw 76% stanowiły małżeństwa pierwsze, 11% małżeństwa wdowców z pannami, natomiast tylko 7% wdowców z wdowami. Podobne proporcje zaobserwowane zostały wśród Żydów oraz chrześcijan z wielu miejscowości Królestwa Polskiego. Podobieństwa te, przede wszystkim trwałość wdowieństwa i rzadkość wzajemnego doboru wdów z wdowcami, sprzeczne są z zaleceniami judaizmu¹¹¹, kładącymi nacisk na dobór partnerów o zbliżonym wieku i doświadczeniu.

Żydzi piotrkowscy wyróżnili się zaś w porównaniu do przebadanych wcześniej społeczności nieżydowskich i żydowskich:

- a) częściową sezonowością małżeństw (względem chrześcijan: bardzo częste zawieranie ślubów w grudniu, praktyczny brak ślubów na przełomie września i października; względem Żydów: brakiem szczytów przed świętami Paschy i Nowego Roku);

---

¹⁰⁹ Lawrence Sawchuck, Doris Ann Herring, *Historic marriage patterns in the Sephardim of Gibraltar, 1704 to 1939*, „Jewish Social Studies” 50, 1988, No. 3/4, s. 195.

¹¹⁰ J. Hajnal, *European* [50], s. 112; Ansley Coale, Barbara Anderson, Erna Härm, *Human fertility in Russia since the nineteenth century*, Princeton 1979, s. 136 i n.

¹¹¹ S. Stampfer, *Families, rabbis and education* [12], s. 48; Ruth Landes, Mark Zborowski, *Hypotheses Concerning the Eastern European Jewish Family*, „Psychiatry. Journal for the Study of Interpersonal Processes” 13, 1950, s. 449–453.

- b) niższym średnim wiekiem zawierania małżeństwa (20 lat dla panien, 22 lata dla kawalerów) – tak względem chrześcijańskich mieszkańców miast, jak i Żydów miast zaboru pruskiego: Torunia, Fordonu i Wolsztyna;
- c) mniejszym poziomem celibatu definitywnego (nie więcej niż 2% wśród kobiet), który w przedprzemysłowych miastach wśród chrześcijan był znacznie wyższy.

Różnice w sezonowości można wytłumaczyć względami religijnymi, przede wszystkim rozkładem świąt żydowskich w roku, tradycyjnymi zaleceniami zachęcającymi do zawierania małżeństw podczas świąt lub zabraniającymi ich zawierania, a także dużą swobodą w interpretacji przepisów religijnych w obrębie samego judaizmu. Istotniejsza różnica – niższy wiek zawierania małżeństwa i powiązany z nim brak celibatu – jest trudniejsza do wyjaśnienia. Czynniki społeczno-ekonomiczne, jak wykazał materiał statystyczny z Piotrkowa, istotnie wpływają na wiek małżeństwa, lecz nie uzasadniają w pełni różnic w wieku zawarcia małżeństwa. Problem omówię szerzej w kontekście zagadnień doboru społecznego małżonków i formowania się gospodarstw domowych, które zostaną przedstawione w drugiej części niniejszego studium [PDP 37, 2015, nr 4 – red.]. Społeczność żydowska Piotrkowa pozostaje do 1870 roku społecznością tradycyjną, przestrzegającą szabatu, obchodzącą święta, o stabilnej strukturze zawodowej i stosunkowo wcześniej zawierającą małżeństwa. Tradycyjność zachowań Żydów piotrkowskich nie oznacza jednak zupełnej stabilności demograficznej. W całym badanym okresie wiek zawarcia małżeństwa konsekwentnie obniżał się (z 22 do 20 lat wśród panien). Przyczyny tego trendu trudno jednak jednoznacznie wskazać.

Wyniki badań nad aktami ślubów Żydów z Piotrkowa Trybunalskiego pozwalają wstępnie zarysować zróżnicowanie w obrębie ludności żydowskiej ziem dawnej Rzeczypospolitej. W dziewiętnastowiecznych żydowskich społecznościach położonych w zaborze pruskim (w Toruniu, Fordonie, Wolsztynie) małżeństwa zawierano w późniejszym wieku, przypuszczalnie z powodu bardziej zaawansowanych procesów integracyjnych¹¹². Natomiast w miejscowościach położonych w strefie osiedlenia wśród małżeństw powtórnym bardzo często zwiernane były związki wdowców z wdowami. Różnice te uświadamiają, że pojęcie „tradycyjnego”, „aszkenazyjskiego” czy „wschodnioeuropejskiego” małżeństwa

---

¹¹² Za jeden z ich statystycznych wyznaczników można uznać zwyczaj nadawania imion. Wśród Żydów w Toruniu praktycznie wyłącznie nadawane były imiona niemieckiej, chrześcijańskiej większości. A. Zielińska, *Przemiany struktur demograficznych* [6], s. 175. Więcej o zwyczajach nazewniczych wśród Żydów: Alexander Beider, *A Dictionary of Ashkenazic given names. Their origins, structure pronunciation, and migrations*, Bergenfield 2001; A. Markowski, *Między wschodem a zachodem* [6], s. 184–196.

żydowskiego może obejmować demograficznie zróżnicowane społeczności i być w efekcie pojęciem mylącym.

Jewish Marriages in Piotrków Trybunalski in the Years 1808–1870

Summary

The article is the first part of statistical analysis of marriage records of Jewish people from Piotrków Trybunalski for the period of 1808–1870. The author rises issues related to the age of entering into a marriage taking into consideration: social and economic factors, permanent celibacy, prospective spouses' origins, seasonality, and remarriage patterns. One of the most significant conclusions is the age of concluding a marriage which is the first one for both parties, it is assigned about 20 for women and 22 for men – distinctly lower than in non-Jewish urban communities in the 19th century, like in Piotrków Trybunalski. The author points out diversity in matrimonial customs among Jewish communities of Poland of that time. The statistical evidence from Piotrków Trybunalski does not provide full explanation of the observed differences. Both frequent marriages of widowers with single women, and the duration of widowhood among the group being studied fit into a model investigated in other (non-Jewish) communities, and are contrary to traditional Judaism recommendations.

Keywords: marriages, weddings, Jews, Piotrków Trybunalski, historical demography